

Η στέγαση των μεταναστριών. Αναλυτική περιγραφή της ομάδας εστιασμένης συζήτησης

Φραϊν Καμούτση*

1. Εισαγωγή

Στο πλαίσιο υλοποίησης του ερευνητικού έργου με τίτλο «Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα» (FEMINT_GR) με αντικείμενο τον εντοπισμό και την ανάλυση των ποικίλων παραμέτρων που συνδέονται με την ένταξη των γυναικών μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία, υιοθετήθηκε μια προσέγγιση ποιοτικής ανάλυσης μέσω βιογραφικών συνεντεύξεων και ομάδων εστιασμένης συζήτησης με γυναίκες μετανάστριες, που αποσκοπεί στη σε βάθος ανάλυση, αξιολόγηση και αποτίμηση της προόδου της κοινωνικής ένταξης τους στον ελληνική κοινωνία. Οι ποιοτικοί δείκτες κοινωνικής ένταξης αποτελούν σχετικά πρόσφατο αντικείμενο σε αυτό το ερευνητικό πεδίο, και έχουν χρησιμοποιηθεί κατεξοχήν με στόχο την ευαισθητη σε θέματα φύλου αξιολόγηση κοινωνικών καταστάσεων¹. Οι ποιοτικοί δείκτες στοχεύουν στην αποτίμηση της στάσης των γυναικών κυρίως σε ό,τι αφορά την κοινωνική τους κατάσταση. Επιτρέπουν, επιπλέον, τη σύγκριση της κοινωνικής ένταξης εντός της βιογραφίας στο χρόνο, καθώς και τη συγκριτική αξιολόγηση τύπων και διαδικασιών ένταξης τόσο μεταξύ υπό-ομάδων και κατηγοριών μεταναστριών, όσο και μεταξύ κοινωνικών χώρων (Κοντού, Λιάπη 2011). Το κανονιστικό πλαίσιο για

* Ερευνήτρια ΕΚΚΕ.

1. Όπως για παράδειγμα στο GIDA (Guide to Gender-Sensitive Indicators) του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας (ILO 1998), και τους δείκτες για την αξιολόγηση της Πλατφόρμας του Πεκίνου της Κοινωνικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για την Ασία και τον Ειρηνικό (United Nations Economic Social Commission for Asia and the Pacific 2004).

την αξιολόγηση της κοινωνικής ένταξης δεν είναι προκαθορισμένο, αλλά είναι συνδεδεμένο με τις κοινωνικές ανάγκες και εμπειρίες των υποκειμένων, καθώς και με τις συνθήκες ικανοποίησής τους. Ως εκ τούτου συνιστά εύρημα και όχι προϋπόθεση της έρευνας².

Το ζήτημα που αφορά τη στέγαση των μεταναστριών ήταν ένας από τους τομείς διερεύνησης που προσεγγίστηκε συμπληρωματικά και με τη χρήση του εργαλείου της ομάδας εστιασμένης συζήτησης. Ως γνωστόν, σκοπός των ομάδων εστιασμένης συζήτησης είναι η συλλογή δεδομένων σε θέματα που τίθενται σε συζήτηση από τον/την ερευνητή/τρια. Μέσα από τη συζήτηση διαφαίνονται και αναδεικνύονται διαφορετικές απόψεις και στάσεις, κατανοήσεις, κίνητρα ή πεποιθήσεις και διερευνώνται νέες ιδέες που βοηθούν στην κατανόηση των διαστάσεων της ένταξης.

Το παρόν κεφάλαιο αναφέρεται στην ανάλυση εστιασμένης συζήτησης με αντικείμενο την κοινωνική ένταξη των μεταναστριών στο πεδίο της στέγασης και η οποία διενεργήθηκε στο πλαίσιο του έργου με ομάδα πέντε μεταναστριών γυναικών που κατοικούν στην Αθήνα.³ Οι μετανάστριες που θα συμμετείχαν στην εστιασμένη συζήτηση επελέγησαν με κριτήρια τις διαφορετικές χώρες προέλευσης, το διαφορετικό χρόνο διαμονής στην Ελλάδα, καθώς και τις διαφορετικές ηλικίες, οικογενειακές συνθήκες και εργασιακό καθεστώς. Η πρόσκληση προς τις υποψήφιες – με βάση τα παραπάνω κριτήρια – γυναίκες μετανάστριες απευθύνθηκε με τη διαμεσολάβηση εθελόντριας δασκάλας ελληνικών. Στην πρόσκληση ανταποκρίθηκαν τέσσερες γυναίκες. Μέσω προσωπικής γνωριμίας προστέθηκε και μία μετανάστρια από την Ουκρανία.

Η συζήτηση είχε προγραμματιστεί να διεξαχθεί σε κατάλληλο χώρο της Δημοτικής Αγοράς της Κυψέλης –ως τόπος συγκέντρωσης μεταναστών–. Ωστόσο, λόγω ρατσιστικών επεισοδίων και εντάσεων

2. Βλ. Κόντου Μ., Λιάπη Μ. (2011), *Ποιοτικοί δείκτες ένταξης των μεταναστριών. Βιογραφικές συνεντεύξεις και ομάδες εστιασμένης συζήτησης με μετανάστριες. Α Μέρος*, Κέντρο γυναικείων μελετών & ερευνών ΔΙΟΤΙΜΑ Έκθεση Αποτελεσμάτων, Δράση 2.1/09, Πακέτο εργασίας 3.1: Εκπόνηση μελέτης με θέμα «Γυναίκεια μετανάστευση στην Ελλάδα».

3. Τη συζήτηση συντόνισε και κατεύθυνε η Φραίη Καμούτση, Κύρια Ερευνήτρια ΕΚΚΕ. Υποστηρικτικό ρόλο είχε η βοηθός συντονίστριας Αμαλία Φραγκίσκου, ερευνήτρια ΕΚΚΕ. Η βοηθός ερευνήτρια εκτός από τις τυπικές υποχρεώσεις έλαβε μέρος στη συζήτηση και βοήθησε ουσιαστικά με τις παρεμβάσεις της. Ημερομηνία συζήτησης: 13/05/2011.

στην περιοχή κρίθηκε ακατάλληλος ως πιθανός στόχος ρατσιστικών επιθέσεων. Τελικά, η εθελόντρια δασκάλα πρόσφερε γενναιόδωρα το σπίτι της. Για την επιλογή αυτή δεν υπήρξε καμία αντίρρηση από τα μέλη της ομάδας. Μετά τις πρώτες συστάσεις -σε ένα κλίμα καταρχήν αμνηχανίας – και τη διαβεβαίωση εκ μέρους των ερευνητών της τήρησης βασικών κανόνων εχεμύθειας (ανωνυμία) και προστασίας της ιδιωτικής ζωής των αφηγητριών αποσαφηνίστηκε το αντικείμενο και ο στόχος της έρευνας, και τονίστηκε η πολύτιμη σημασία της συμμετοχής τους.

Κατά τη συζήτηση προέκυψαν δύο ζητήματα. Η συζήτηση είχε προγραμματιστεί να διεξαχθεί στην ελληνική γλώσσα. Ωστόσο, και παρά την πληροφορία ότι όλες οι συμμετέχουσες μιλούσαν ελληνικά, δύο από τις γυναίκες μετανάστριες ζήτησαν να εκφραστούν και στην αγγλική γλώσσα, πράγμα το οποίο έγινε δεκτό καθώς η επικουρική χρήση της αγγλικής γλώσσας θα συνέβαλε στη συμμετοχή όλων των γυναικών. Δευτερευόντως, οι γυναίκες αναρωτήθηκαν για τη συμβολή της έρευνας στην επίλυση βασικών προβλημάτων που αφορούν στη ζωή τους. Διευκρινίστηκε η ερευνητική φύση του προγράμματος, καθώς και η σπουδαιότητα να καταγραφούν και κατανοηθούν μέσα από τις αφηγήσεις τους οι εμπειρίες, οι απόψεις και οι αντιλήψεις τους, ώστε να διερευνηθεί η πολυπλοκότητα της κοινωνικής διαδικασίας ένταξης στη χώρα παραμονής.

Μετά το αρχικό κλίμα αμνηχανίας, οι συμμετέχουσες ένοιωσαν ότι μπορούν να αισθάνονται εμπιστοσύνη. Η συζήτηση έγινε σε φιλική ατμόσφαιρα και κράτησε περισσότερο από το προγραμματισμένο δίωρο. Ορισμένες γυναίκες, λόγω καλλίτερης κατανόησης της γλώσσας, μεγαλύτερου χρόνου διαμονής στην χώρα αλλά και λόγω προσωπικότητας, φάνηκε να μονοπωλούν στην αρχή τη συζήτηση. Ωστόσο, σύντομα και με την επιλογή της παράλληλης χρήσης της αγγλικής γλώσσας, οι αρχικά λιγότερο ομιλητικές συμμετείχαν ενεργά και η δυναμική της ομάδας ήταν ιδιαίτερα καλή. Με την ολοκλήρωση της συζήτησης, έγινε ανακεφαλαίωση και η ομάδα επιβεβαίωσε τα κύρια σημεία των διαπιστώσεων. Οι γυναίκες εκφράστηκαν θετικά για τη συζήτηση, δήλωσαν πολύ ικανοποιημένες για τη συμμετοχή τους σε μια πολυπολιτισμική ομάδα μεταναστριών, επειδή τους δινόταν η ευκαιρία να ανταλλάξουν απόψεις και διαφορετικά βιώματα σχετικά με τα ζητήματα που συζητήθηκαν. Στο τέλος εκφράστηκαν θετικά σε

ενδεχόμενη συμμετοχή τους σε παρόμοιες συζητήσεις, και δήλωσαν ότι θα ήθελαν να τους κοινοποιηθεί η ερευνητική εργασία.

Αυτοπαρουσίαση: Λανθάνοντα νοήματα από τον τρόπο που η κάθε μετανάστρια επιλέγει να συστηθεί⁴

Οι γυναίκες που συμμετείχαν στην ομάδα εστιασμένης συζήτησης προέρχονταν από διαφορετικές χώρες: Γεωργία, Ουκρανία, Κένυα, Αλβανία, Σρι Λάνκα. Οι ηλικίες τους κυμαίνονταν από 28 έως 55 χρονών και τα χρόνια παραμονής στην Ελλάδα από 2 έως 17. Στην αυτοπαρουσίασή τους οι γυναίκες αναφέρθηκαν στην εθνική ταυτότητα, τα έτη μετανάστευσης, καθώς και στους σταθμούς της έμφυλης βιογραφίας, η οποία περιλαμβάνει το γάμο και τη μητρότητα. Στοιχεία που δεν αναφέρονται από όλες όταν συστήνονται είναι η ηλικία, το επάγγελμα και οι σπουδές ή η ειδίκευσή τους.

«I am Zoan, I am 28 years old. I am from Kenya. Kenya is in Africa». Η συνομιλήτρια δηλώνει ήδη τη «φυλετική» απόσταση, προλαβαίνοντας μια πιθανή γεωγραφική άγνοια. Αργότερα γίνεται αντιληπτό ότι η αναφορά της δεν είναι τυχαία, καθώς συνδέει τη φυλετική με τη μεταναστευτική της ταυτότητα. Το «χρώμα» φαίνεται να βαραίνει στη μεταναστευτική της βιογραφία. Τοποθετείται και ανοίγεται συναισθηματικά: *«And I've been here for two years. And it has been hard...and sweet»*. Αργότερα αναφέρει ότι ζει με τη θεία της και ότι είναι άνεργη.

«Είμαι η Mara, 55 ετών, από την Ουκρανία. Εδώ και δέκα χρόνια εργάζομαι στην Ελλάδα, σε μια ίδια δουλειά. Δεν έχω αλλάξει μόλις ήρθα και μέχρι τώρα. Έντεκα χρόνια, οικογενειακή βοηθός. Δεν έχω προβλήματα. Έχω ασφάλεια, έχω- Ποτέ εδώ, στην Ελλάδα, κανείς, όσο έζησα, δεν είχα κάποιο πρόβλημα». Η Mara προτάσσει την εργασιακή της κατάσταση και ασφάλεια. Είναι οικογενειακή βοηθός στο ίδιο σπίτι όλα τα χρόνια που βρίσκεται στην Ελλάδα. Η επανάληψη του γεγονότος ότι είναι στην ίδια εργασία έντεκα χρόνια υποκρύπτει, είτε ένα βαθμό ανίας και κούρασης, είτε επαγγελματισμό. Παράλληλα, η Mara νοιώθει την ανάγκη να αποσυνδέσει την εθνική της καταγωγή από τα συνήθη προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες. Με αυτόν τον τρόπο αυτοπροσδιορίζεται ως ανήκουσα σε μια διαφορετική, «προνομιού-

4. Η παρουσίαση των αφηγήσεων των γυναικών γίνεται με τη χρήση ψευδώνυμων, ώστε να διασφαλιστεί η ανωνυμία.

χα» κατηγορία μεταναστριών. Δεν αναφέρεται στην οικογενειακή της κατάσταση. Στη ροή της συζήτησης, όμως, κάνει λόγο για την κόρη της, η οποία, όταν την επισκέπτεται, αισθάνεται ντροπή για τις συνθήκες ζωής της.

«Είμαι η Anna, είμαι από την Γεωργία. Είμαι εδώ οκτώ χρόνια. Παντρεμένη εδώ και τέσσερα χρόνια. Ο άντρας μου είναι από την Αλβανία και έχω ένα μωρό ένα χρονών». Η Anna μετά από την καταγωγή και τα έτη μετανάστευσης προτάσσει την ιδιότητά της ως συζύγου και μητέρας, καθώς και τη διαφορετική εθνικότητα του συζύγου της. Δεν αναφέρει την επαγγελματική της ιδιότητα και διαδρομή παρά αργότερα, όταν θα διηγηθεί πως εργάστηκε για 2 χρόνια ως εσωτερική οικιακή βοηθός, ενώ σήμερα απασχολείται με τη φύλαξη ενός παιδιού.

«Είμαι η Elena, είμαι από την Αλβανία. Έχω έρθει εδώ πριν από 14 χρόνια. Δεν εργάζομαι, μένω στο σπίτι και φροντίζω τα παιδιά μου». Η αναφορά της Elena στη πολυετή παραμονή στη χώρα φανερώνει την επιθυμία της να παρουσιαστεί ως περισσότερο «ενταγμένη». Στη συνέχεια προτάσσει το γεγονός ότι δεν εργάζεται επειδή φροντίζει τα παιδιά της. Αυτοπροσδιορίζεται μέσα από το ρόλο της ως μητέρας δίνοντας πρωταρχική σημασία στην οικογένεια και την ανατροφή των παιδιών. Η ιδιότητα αυτή δεν της επιτρέπει να εργάζεται. Η Elena φαίνεται να διαφοροποιεί τον εαυτό της, πέραν των άλλων, και ως γυναίκας με σύζυγο που την στηρίζει οικονομικά. Προς το τέλος, όμως, της συζήτησης, θα στραφεί στις υπόλοιπες γυναίκες αναζητώντας πληροφορίες για τους ενδεχόμενους κινδύνους σεξουαλικής παρενόχλησης, εφόσον αποφασίσει να εργαστεί. Παρά την επιθυμία της να ενταχθεί στην αγορά εργασίας φαίνεται να λανθάνει η ανησυχία ως προς τις συνθήκες εργασίας των γυναικών μεταναστριών, ενδεχομένως δε και ως προς μια διαφωνία/σύγκρουση με το σύζυγό της. Μιλάει τα καλύτερα ελληνικά και συμμετέχει δυναμικά στη συζήτηση.

«Εγώ είμαι η Narra, 34 ετών, και εγώ είμαι από τη Σρι Λάνκα, (...) αν το ξέρεις. ... Κεϋλάνη, ναι. Ας πούμε, Ceylon tea... (γέλιο)... Και είμαι με το άντρας μου και έχω ένα παιδί τριάμισι χρονών. Και ασφαλισμένη είμαι. Και δουλεύω 13 χρονών με μία οικογένεια». Η Narra τονίζει και εκείνη τη γεωγραφική «απόσταση» και συνδέει τη γνώση της πατρίδας της με ένα γνωστό προϊόν της. Η εμφιατική χρήση, όμως, της αντωνυμίας «εγώ» υποδηλώνει και μια αυτό-αναφορική τοποθέτηση σε αντιδιαστολή από τις υπόλοιπες. Αναφέρει την οικογενειακή της κατάσταση

και προσδιορίζεται επαγγελματικά με έμφαση στη νομιμότητα της διαμονής. Αργότερα αφηγείται την εργασιακή της πορεία. Ζει τα τελευταία 8 χρόνια με την οικογένειά της.

2. Αναλυτική επεξεργασία της εστιασμένης συζήτησης

2.1. Άξονες συζήτησης

Σκοπός της εστιασμένης συζήτησης με θέμα τη στέγαση ήταν η συλλογή δεδομένων που αφορούσε σε ένα πλέγμα διαφοροποιημένων ή κοινών βιωμάτων, απόψεων, στάσεων, αντιλήψεων και κατανοήσεων σχετικά με τις συνθήκες στέγασης και τις συνθήκες, γενικότερα, διαβίωσης των μεταναστριών στο νέο οικιστικό και κοινωνικό περιβάλλον της χώρας μετανάστευσης. Οι άξονες συζήτησης οργανώθηκαν γύρω από τα ζητήματα της *εύρεσης και πρόσβασης* σε κατοικία, τόσο κατά τη φάση της πρώτης εγκατάστασης όσο και κατά τη διάρκεια της μεταναστευτικής πορείας, της *ποιότητας των στεγαστικών συνθηκών*,⁵ (ποιότητα διαβίωσης στον ιδιωτικό χώρο), καθώς και της *ποιότητας διαβίωσης στην περιοχή κατοικίας* (χωροθέτηση της εγκατάστασης, χωρικός διαχωρισμός, συνύπαρξη/αποκλεισμός στο δημόσιο χώρο ως πεδίο διαπολιτισμικής αλληλεπίδρασης). Τέλος, στη συζήτηση εντάχθηκαν ζητήματα που άπτονται *καθημερινών σχέσεων και πρακτικών συνύπαρξης μεταξύ των μεταναστριών και των γηγενών στο χώρο της γειτονιάς*. Ανιχνεύοντας τις ποικίλες όψεις της δυναμικής των κοινωνικών επαφών στην καθημερινή ζωή αναδεικνύονται και αξιολογούνται σημαντικά και ευαίσθητα θέματα που αφορούν στις σχέσεις συνύπαρξης μεταναστών και «ντόπιων», τα οποία είναι κρίσιμα για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών.

Αναλυτικά οι κεντρικοί άξονες συζήτησης οργανώθηκαν στα κάτωθι υποθέματα:

5. Ο όρος στεγαστικές συνθήκες αφορά στοιχεία που έχουν καθιερωθεί ως σχετικά για αυτό το θέμα: κανονική ή μη-κανονική κατοικία, η νομική μορφή στέγασης (ιδιοκατοίκηση ή ενοίκιο), η διαθεσιμότητα χώρου (δωμάτια, επιφάνεια κατοικίας), οι εξυπηρετήσεις (ύδρευση, θέρμανση, κουζίνα, λουτρό κλπ.) και η ποιότητα της κατοικίας (θέση στην οικοδομή, παλαιότητα, φυσική κατάσταση, προβλήματα ποιότητας διαβίωσης όπως θόρυβος, υγρασία κ.λπ.).

- άφιξη, εξασφάλιση διαμονής
- εύρεση και πρόσβαση σε στέγη
- ποιότητα στεγαστικών συνθηκών - στάσεις μεταναστριών ως προς τις συνθήκες στέγασης
- περιοχή κατοικίας, επιλογή, προβλήματα
- σχέσεις μεταξύ γηγενών και μεταναστών/μεταναστριών στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο

2.2. Δυσκολίες εύρεσης και πρόσβασης σε κατοικία

Η άφιξη και αρχική εγκατάσταση είναι μια περίοδος που αφήνει εξαιρετικά εκτεθειμένο τον/την μετανάστη/-στρια. Οι δυσκολίες και τα προβλήματα ως προς τη στέγαση συνυπολογίζονται στο πλέγμα των ποικίλων παραμέτρων που επηρεάζουν τις συνθήκες διαβίωσης και ένταξης των γυναικών μεταναστριών στη χώρα υποδοχής. Στην ομάδα συζητήθηκαν, καταρχήν, οι τρόποι και τα προβλήματα εύρεσης και πρόσβασης σε στέγη κατά την περίοδο της αρχικής εγκατάστασης στη χώρα υποδοχής. Αναδείχθηκαν ζητήματα εθνοτικών και φυλετικών διακρίσεων, η «σημειολογία» της εποχής εγκατάστασης, οι διαφορετικές μεταναστευτικές πορείες σε σχέση με την εργασία/νομιμότητα και πώς επηρεάζουν την πρόσβαση σε στέγη, ο ρόλος των κοινωνικών/εθνοτικών δικτύων. Αναζητήθηκαν, τέλος, προτάσεις και ιδέες για τη διευκόλυνση των μεταναστριών στα προβλήματα στέγασης.

Δυσκολίες εύρεσης και πρόσβασης σε στέγη που απορρέουν από πλέγμα εθνοτικών/φυλετικών ή έμφυλων διακρίσεων

Οι γυναίκες μετανάστριες με διαφορετικές υποκειμενικές βιογραφικές διαδρομές και, ανάλογα, διαφορετικές εμπειρίες από ομοεθνείς τους αναφέρθηκαν διεξοδικά στο θέμα των διακρίσεων και στους μηχανισμούς «αποκλεισμού» που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες κατά την αναζήτηση ενοικιαζόμενης κατοικίας δίνοντας έμφαση στο στάδιο της πρώτης εγκατάστασης στη χώρα μετανάστευσης. Η Elena από την Αλβανία περιγράφει αναλυτικά τις δυσκολίες πρόσβασης σε κατοικία την εποχή άφισής της πριν 14 χρόνια. Ισχυρίζεται ότι οι Έλληνες, την εποχή εκείνη, «αρνούνταν» να νοικιάσουν το σπίτι τους σε Αλβανούς. Στην αφήγησή της σχολιάζει ότι αυτήν την εποχή επικρατούσε γενικότε-

ρα ένα κλίμα καχυποψίας, ξενοφοβίας και ρατσισμού απέναντι στους ομοεθνείς της που επηρέαζαν αρνητικά την κοινή γνώμη. Πιστεύει ότι ορισμένες παραβατικές συμπεριφορές συμπατριωτών της ενίσχυαν το αρνητικό κλίμα και στιγμάτισαν τους Αλβανούς ως εθνότητα.

Elena: «...Δεν βρήκαμε σπίτι όχι μόνο επειδή αυτό... Επειδή προερχόμαστε και από την Αλβανία. Υπήρχε μια μεγάλη φασαρία τότε, βγήκανε από τις φυλακές, ήρθανε, και το πήραμε το κακό όνομα όλοι. Δηλαδή άλλαξε όλη η εικόνα, ας πούμε. Και για αυτούς που είχαν έρθει για δουλειά, για μια καλύτερη ζωή, και αυτοί που ήρθανε και παίρνανε κάτι και φεύγανε. Ήτανε, πώς να το πω; Για λίγο. Ερχόταν, έκλεβε, σκότωνε, ας πούμε, ο άλλος, έφευγε. Και μετά, τα άλλα τα πληρώναμε εμείς, οι άλλοι, που μέναμε πίσω. Άρα αυτό ήταν πολύ δύσκολο...».

Η βασική, λοιπόν, δυσκολία στην ενοικίαση κατοικίας, τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης της οικογένειάς της, ήταν η εθνική της ταυτότητα «να τους δεχτούν ως Αλβανούς». Σήμερα δηλώνει ότι δεν αντιμετωπίζει ανάλογα προβλήματα στην εξεύρεση κατοικίας. Η Elena σχολιάζει ότι οι διακρίσεις εις βάρος των Αλβανών, που επικρατούσαν τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης τους, έχουν υποχωρήσει. Η ομιλήτρια αποδίδει αυτήν την αλλαγή στην ισχυροποίηση της θέσης τους στην ελληνική κοινωνία, η οποία επιτεύχθηκε βασικά μετά την απόκτηση «χαρτιών».

Elena: «.....Αυτό όμως άλλαξε –η γνώμη μου– η εμπειρία μου, όχι η γνώμη μου, μετά που αποκτήσαμε τα πρώτα χαρτιά μας. Ας πούμε που γραφτήκαμε, που μας πήρανε τα δακτυλικά αποτυπώματα, που άρχισε αυτή η διαδικασία. Μετά ήταν λίγο πιο εύκολο. Δεν μπορώ να πω ότι έχω βρει δύσκολα σπίτι μετά από αυτό. Ας πούμε, μετά το '99-'00, που φτιάχτηκαν τα χαρτιά και όλα αυτά, βρήκαμε και πιο εύκολα».

Αντίθετα, οι μετανάστριες από την Σρι Λάνκα, την Ουκρανία και τη Γεωργία που ήρθαν στην Ελλάδα αντίστοιχα πριν 13, 11 και 8 χρόνια σχολίασαν, με τρόπο κατηγορηματικό, ότι η εθνική ταυτότητα δεν αποτέλεσε εμπόδιο στην πρόσβαση σε στέγη. Κατά τη γνώμη τους το γεγονός αυτό οφείλεται, βασικά, στη σύνδεση της μετανάστευσης με την εργασιακή εξασφάλιση ή και στη στήριξη και διευκόλυνση από μέλη της οικογένειας που είχαν προηγηθεί στην εγκατάσταση στη

χώρα υποδοχής. Η μετανάστρια, ωστόσο, από την Ουκρανία σχολιάζει ότι γενικότερα οι ομοεθνείς της δεν αντιμετώπισαν εθνικές διακρίσεις του τύπου που περιέγραψε η συνομιλήτρια από την Αλβανία υπονοώντας μια, πιθανά, διαφορετική αντιμετώπιση των διαφόρων εθνικοτήτων μεταναστών εκ μέρους των γηγενών.

Mara: «... Από δικό μου χώρα, πολλές γυναίκες καμία προβλήματα δεν είχαν. Βέβαια, δεν θέλανε ποτέ πολυτέλεια, αλλά γκαρσονιέρα, δυάρι πάντα βρισκόταν αυτά τα χρόνια. Από 2000 που είμαι εδώ».

Ως προς τη διαφοροποιημένη στάση των γηγενών απέναντι στις διαφορετικές εθνότητες μεταναστών, σημαντική συμβολή προσέφεραν τα σχόλια και οι απόψεις της μετανάστριας από την Κένυα. Η Zoan σχολιάζει με έντονο τρόπο τις δυσκολίες που έχουν σήμερα οι «έγχρωμοι» στην πρόσβαση σε σπίτι. Στο σημείο αυτό σύγκρινε τη δική της εμπειρία με εκείνη της θείας της, η οποία είχε μεταναστεύσει πριν 24 χρόνια στην Αθήνα και την παρότρυνε να έρθει στην Ελλάδα. Υπογραμμίζει, ότι σε αντίθεση με παλαιότερες εποχές όπου εκδηλωνόταν από τους γηγενείς συμπόνια και πρακτικές βοήθειας απέναντι σε Αφρικανούς, λόγω της φτώχειας τους, σήμερα βρίσκεται αντιμέτωπη με πολλές δυσκολίες και ένα ιδιαίτερα αρνητικό κλίμα των γηγενών απέναντι στους «έγχρωμους» μετανάστες.

Zoan: «...Because my aunt tells me, when she came, twenty years ago, it was very easy for them to get houses, because everybody knew they were from a place that had problems and everything. And they would help them, because they know they are poor. They would help them».

Επιμένει να καταγγέλλει πρακτικές φυλετικών διακρίσεων εκ μέρους ιδιοκτητών και μεσιτικών γραφείων, τόσο από προσωπικές εμπειρίες, όσο και από τις εμπειρίες των Αφρικανών γνωστών της.

Zoan: «Now it is a bit difficult, and especially for people who are black. (γελάει) Because, like, you go to look for a house and somebody, the owner of the house tells you, “no, I don’t want people from Αφρική. Θέλω κάποιον-”. And it becomes harder. Sometimes, if you don’t have papers, passports- like people who use their pink cards, the other asylum papers, for the refugees it is hard. They will tell you, “we won’t give you”. They cannot give you a house because you don’t

have papers, you need to have...No! He does not give house to black people. He does not. Black people ...I have a friend. I have a friend who was looking for a house, a young girl. She was 27 years old. She wanted a house of 200 euro. I go to look for a house in an office very close to my home. And then I see there is a house. That person who has that place knows me, because he knows I live opposite. He knows I live with my aunt. He knows my aunt for many years. So, he tells me "yes, there is a house. If it is for you, there is a house". Because he knows me and he knows where I come from. But when I come the next day with this girl, he tells me the house is gone. Now, there is somebody who works there. The person who is working there is black and he knows me. And I tell him, "how come you told me yesterday there is a house and today I come and they tell me there is no house?" He tells me, "my boss does not give houses to black people. He does not. That girl did not get a house....But my cousin, he is 30 years, he cannot find a house. Because every time- Even a job he cannot find. Every time he go to look for a house or a job, «όχι, δεν θέλω μαύρο».

Η Ζοαν τονίζει ότι η φυλετική διάκριση εις βάρος των ομοεθνών της απευθύνεται ακόμη και σε άτομα που έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει στην Ελλάδα και κατέχουν ελληνικό διαβατήριο. Η μετανάστρια από την Κένυα αισθάνεται ότι εξωθείται στο περιθώριο του συστήματος στέγασης λόγω της εθνοτικής της ταυτότητας. Ισχυρίζεται ότι η δυσκολία πρόσβασης σε κατοικία συνδέεται αποκλειστικά με τις διακρίσεις εις βάρος των «έγχρωμων» μεταναστών. Με αυτήν την άποψη συμφώνησαν, καταρχήν, όλες οι υπόλοιπες γυναίκες, επιβεβαιώνοντας και από τις δικές τους εμπειρίες, ότι η στάση της ελληνικής κοινωνίας σήμερα απέναντι σε αυτήν την εθνοτική κατηγορία μεταναστών είναι αρνητική και συνιστά σοβαρό εμπόδιο στην πραγματοποίηση του μεταναστευτικού τους σχεδίου.

Αννα: Μπορεί να μη θέλουνε τους Γεωργιανούς και Αλβανούς, αλλά τους μαύρους δεν τους θέλουνε πιο πολύ από εμάς....το χρώμα τα κάνει όλα λίγο πιο δύσκολα...

Ελενα: Θέλω να πω κάτι, ότι συμφωνώ με την Ζοαν για το λόγο ότι αυτό που νιώθει η Ζοαν τώρα το ένιωθα εγώ το 2000, όταν ήρθα. Δεν θέλανε να δούνε Αλβανούς μετανάστες, ας πούμε. Όταν έλεγες «είμαι Αλβανός», έφευγε ο άλλος μακριά. Ή στην πολυκατοικία παρα-

πονιόνταν όλοι ότi δεν θέλουμε Αλβανούς μέσα. Τώρα δεν συμβαίνει αυτό μ' εμάς. Τους έχω ακούσει σε συζήτηση που κάνουμε, τώρα που μιλάω καλά Ελληνικά ας πούμε, που συζητώ με διάφορες γυναίκες στην πολυκατοικία ή λένε «μας πνίξανε οι μαύροι». Ότι έχουν (πα-
ραπονεθεί) τζάμπα για τους Αλβανούς, ας πούμε. «Τώρα αυτούς τι να τους κάνουμε; Αυτοί είναι!» και «μακριά από τους μαύρους, να μην τους βάλουμε στην πολυκατοικία». Ακούς διάφορα. Οπότε συμφωνώ με τη Ζοαν ότi αυτό που τους ενοχλεί τώρα είναι οι μαύροι.

Κατά τη γνώμη της Elena από την Αλβανία η μεταστροφή του αρ-
νητικού κλίματος απέναντι στους ομοεθνείς της δε σημαίνει την άρση των εθνοτικών διακρίσεων αλλά τη μετατόπισή τους σε άλλες ομάδες μεταναστών, κυρίως «έγχρωμων», οι οποίοι εγκαθίστανται τα τελευ-
ταία χρόνια στην Ελλάδα. Απευθύνεται με συμπάθεια προς τη μετα-
νάστρια από την Κένυα και σχολιάζει ότi «..αν βρεθεί κάτι χειρότερο θα φύγουν από εσάς... έτσι ήτανε και με μας τους Αλβανούς πριν...».

Η Nara από την Σρι Λάνκα συνδράμει στη συζήτηση και αφηγείται ανάλογες εμπειρίες διακρίσεων εις βάρος «έγχρωμων» μεταναστών.

Nara:.. In the former house where we had lived, it was (...) and the lady she liked us very much. When we- Because the house is small, when I deliver the baby, I wanted to go to another place. And she wanted to give for someone who can trust. Black people came who need the house and I have tell about the story for the house owners. She said, "oh, no black people, please".

Όλες οι γυναίκες συγκλίνουν στις απόψεις τους ως προς τις φυλε-
τικές διακρίσεις που αντιμετωπίζουν οι «έγχρωμοι μετανάστες» στην αναζήτηση ενοικιαζόμενης κατοικίας. Ωστόσο, ορισμένες εξ αυτών αποδίδουν τις πρακτικές απόρριψης, μεταξύ άλλων, και σε αρνητικές εμπειρίες που ενδέχεται να είχαν οι ιδιοκτήτες με ενοικιαστές μετανά-
στες. Διατυπώνουν, δηλαδή, μια επιφύλαξη κατά πόσον η απόρριψη συναρτάται αποκλειστικά με παγιωμένες ρατσιστικές αντιλήψεις των γηγενών ή αιτιολογείται από συμπεριφορές ενοικιαστών μεταναστών που είναι επιβλαβείς για την περιουσία του ιδιοκτήτη.

*Nara: «..Αν κλέβουν, αν δεν πληρώνουν το ενοίκιο, αν ζουν πολλοί μαζί»
... Not because of the colour. Maybe there are before some black people who lived and they did not pay the rent. That's the story».*

Elena: «...Υπάρχει και κάτι άλλο που δεν δίνουν σπίτια. Η γνώμη μου. Ας πούμε που παραπονιούνται οι ιδιοκτήτες, στην πολυκατοικία μου τουλάχιστον ή σε όσες πολυκατοικίες έχω αλλάξει. Ότι, όταν έρχονται πολλοί μαύροι, 3 από την Ινδία ή Μπαγκλαντές, ή ξέρω εγώ από πού, κάθονται πολλά άτομα στο σπίτι. Ας πούμε, 10 άτομα, 15 άτομα, και αυτό χαλάει το σπίτι. Και δεν τους αρέσει αυτό το πράγμα. Και εκεί σταματάνε (παράλληλες ομιλίες) (...) αυτά τα λεφτά. Είπε ένας που ήτανε στην πολυκατοικία ότι έβγαζε έξω 15 στρώματα, ας πούμε, όταν έφυγαν, τους έδωσε αυτός. Τους έδωσε τελικά απ' το σπίτι, και έβγαλε έξω (γέλια) - Λέει «πιο πολλά πλήρωσα παρά πήρα. Άρα δεν θέλω».

Η μετανάστρια από την Αφρική αντέδρασε έντονα στα παραπάνω σχόλια που αποδίδουν τις πρακτικές απόρριψης και άρνησης ενοικίασης κατοικίας σε τυχόν δυσάρεστες εμπειρίες των ιδιοκτητών. Υπογράμμισε με έμφαση ότι ανάλογες συμπεριφορές προέρχονται όχι μόνο από «έγχρωμους» αλλά και «λευκούς» ενοικιαστές, πράγμα το οποίο δε δικαιολογεί μια επιλεκτική στάση άρνησης ενοικίασης απέναντι σε «έγχρωμους». Επιμένει κατηγορηματικά και καταγγέλλει ότι ο αποκλεισμός των «έγχρωμων μεταναστών» από το σύστημα στέγασης οφείλεται σε φυλετική διάκριση εις βάρος τους. Ο ρατσισμός με βάση το χρώμα και ο στιγματισμός των «εγχρώμων» συνιστά, κατά τη γνώμη της, τον κυρίαρχο λόγο απόρριψής τους.

Zoan: «No! He does not give house to black people. He does not. Black people...».

Nara: «Why they are not giving? Because of the colour or cheating?...».

Zoan: «But even the white people can refuse to pay. It is not only black people who refuse to pay. You understand my point?...».

Στο ερώτημα των έμφυλων διακρίσεων υπερίσχυσε μεταξύ των γυναικών η άποψη ότι το φύλο συνήθως διευκόλυνε παρά δυσχέραινε τη διαδικασία εύρεσης και πρόσβασης σε κατοικία. Οι γυναίκες σχολίασαν ότι η πλειονότητα των ιδιοκτητών εκδηλώνει εμπιστοσύνη στις γυναίκες και, συχνά, τις προτιμά ως ενοίκους..

Nara: «...Easier. Maybe the way they speak, they must be trusting».

Elena: «... όταν νοικιάζει σπίτι μια γυναίκα, λένε «τι θα κάνει η γυναίκα; Γυναίκα είναι...Άμα μπει άντρας μέσα, (γέλια)..»

Anna: «θα μου το ρημάξει!»

Κατά τη γνώμη μας, ωστόσο, αυτή η στάση φαίνεται να μην είναι άμοιρη έμφυλων προκαταλήψεων. Στις γυναίκες αποδίδονται έμφυλα χαρακτηριστικά στα οποία αναγνωρίζονται φυλετικά στερεότυπα, όπως αυτά της νοικοκυροσύνης, της ήπιας συμπεριφοράς και του τρόπου έκφρασης, ή της καλύτερης σχέσης των γυναικών με το χώρο που λειτουργούν ως πλεονεκτήματα και ευνοούν τις γυναίκες κατά την επιλογή χρήστη κατοικίας.

Παρά τις διαφορετικές βιογραφικές διαδρομές και τις διαφαινόμενες διαφορετικές υποκειμενικές αντιλήψεις και στάσεις απέναντι σε ζητήματα των εθνοτικών/φυλετικών διακρίσεων, οι συμμετέχουσες συμφωνούν ότι πρακτικές απόρριψης και διακρίσεων εκ μέρους των γηγενών μεταβάλλονται χρονικά και μετατοπίζονται ανάμεσα στις ποικίλες εθνότητες μεταναστών. Από τη συμπάθεια και την ανεκτικότητα προς το «φτωχό» μετανάστη τα χρόνια πριν την έκρηξη του μεταναστευτικού ρεύματος (πριν το 1990), η κοινωνία υποδοχής άλλαξε προσλήψεις, αντιλήψεις και πρακτικές διαμορφώνοντας, κάθε φορά, στερεότυπα καθώς και πρακτικές εθνοτικών και φυλετικών διακρίσεων με θύματα διαφορετικές εθνότητες μεταναστών. Το πρώτο κύμα του μεταναστευτικού πληθυσμού, κατά κανόνα αλβανικής καταγωγής, βίωσε πρακτικές διακρίσεων, καχυποψίας και απόρριψης, ενώ σήμερα ανάλογες πρακτικές έχουν μετατοπιστεί και κατευθύνονται προς τους «νεοεισερχόμενους», κυρίως «έγχρωμους», μετανάστες. Οι τελευταίοι αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα διαμονής και, συχνά, ωθούνται σε ακραία περιθωριακές συνθήκες διαβίωσης. Υπογραμμίστηκε, ωστόσο, ότι τυχόν αρνητικές εμπειρίες ιδιοκτητών με ενοικιαστές μετανάστες συμβάλλουν στην αναπαραγωγή στερεοτύπων και ενισχύουν πρακτικές απόρριψης και στα ζητήματα που αφορούν τη στέγαση.

Δυσκολίες που απορρέουν από τις συνθήκες νομιμότητας και εργασίας

Σημαντικός παράγοντας που επηρεάζει τον τρόπο και τις δυσκολίες πρόσβασης σε σπίτι θεωρείται η ύπαρξη ή μη «χαρτιών» (νομιμότητα) και η σταθερότητα στην εργασία. Όλες οι γυναίκες συναινούν ότι η απουσία «χαρτιών» και, συχνά, η μη μόνιμη ή η επισφαλής εργασία

την πρώτη περίοδο εγκατάστασης, εντείνουν τις δυσκολίες πρόσβασης στην «αγορά κατοικίας», περιορίζουν τις επιλογές σε προβληματικές συνθήκες στέγασης, ενώ, συχνά, καθιστούν τους μετανάστες θύματα εκμετάλλευσης από τους ιδιοκτήτες. Τόσο η πρόσβαση σε κατοικία όσο και η διάρκεια παραμονής σε αυτήν εξαρτάται αποκλειστικά από τις «διαθέσεις» του ιδιοκτήτη. Υπογραμμίζεται ότι στο βαθμό που δεν δύνανται να κάνουν συμβόλαια, αδυνατούν να επικαλεστούν τα δικαιώματά τους και νοιώθουν ανίσχυρες απέναντι σε πρακτικές εξώσεις.

Elena: «...Δεν είχαμε συμβόλαιο για να υποστηρίξουμε το- τη διαμονή μας εκεί...».

Η πλειονότητα των γυναικών υποστηρίζει ότι η εργασιακή ένταξη περιορίζει το πλέγμα των εμποδίων πρόσβασης στη στέγαση και διασφαλίζει, γενικότερα, τις συνθήκες μιας, συχνά άνισης, συγκριτικά με τους γηγενείς ενοικιαστές, αλλά κατά κάποιον τρόπο ελεύθερης διαπραγμάτευσης με τους ιδιοκτήτες. Η νομιμότητα και η εργασιακή αποκατάσταση αίρει, συνήθως, το καθεστώς «ομηρίας» που βιώνουν τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης στη χώρα υποδοχής. Οι γυναίκες συμφωνούν, επίσης, ότι όσον αφορά στις μετανάστριες που έρχονται να εργαστούν ως εσωτερικές οικιακές βοηθοί η εργασία είναι αυτή που τους εξασφαλίζει τη στέγη και τις απαλλάσσει από τις δυσκολίες της πρώτης εγκατάστασης.

Οι συμμετέχουσες συναινούν ότι ιδιαίτερα σοβαρό πρόβλημα στέγης αντιμετωπίζουν, σήμερα, ορισμένες ομάδες νεοεισερχομένων μεταναστών από χώρες όπως η Λιβύη, ο Λίβανος κ.ά, οι οποίοι δεν έχουν χρήματα, εργασία ή χαρτιά και εξαναγκάζονται να συνωστίζονται σε ακατάλληλους χώρους στέγασης ή να διαβιούν ως άστεγοι.

Nara: «... During the winter they look for old houses, they break in and they sleep there. During summer they sleep in the park. Very many people. ...Έχουμε πάρα πολύ κόσμο που έρχεται από Λιβύη και Lebanon και δεν έχει ούτε λεφτά ούτε ρούχα, τίποτα. Μόνο με τα ρούχα του. Και μένουν στο δρόμο».

Εν κατακλείδι, η νομιμοποίηση της παραμονής στη χώρα μετανάστευσης και η πρόσβαση στην αγορά εργασίας διευκολύνει την πρόσβαση σε κατοικία, ενώ, αντίθετα, η μη πλήρωση αυτών των προϋποθέσεων οδηγεί, συχνά, σε ανασφαλή και ακατάλληλη στέγαση, ενώ

δεν αποκλείεται η διαβίωση σε υποβαθμισμένες και περιθωριακές συνθήκες.

Τα κοινωνικά και εθνοτικά δίκτυα στήριξης

Τα οικογενειακά αλλά και τα κοινωνικά δίκτυα των ομοεθνών, κατά γενική ομολογία, φαίνεται να στηρίζουν και να διευκολύνουν την πρόσβαση σε στέγη, κυρίως στα πρώτα χρόνια εγκατάστασης, αλλά και στη διάρκεια της μεταναστευτικής πορείας. Ο βαθμός και το είδος στήριξης από μέλη της οικογένειας ή ομοεθνείς που έχουν ήδη μεταναστεύσει επηρεάζει το βαθμό δυσκολίας στην πρόσβαση σε στέγη. Όταν έχουν προηγηθεί στη μετανάστευση μέλη της ευρύτερης ή στενής οικογένειας τότε διευκολύνεται η εγκατάσταση, είτε με την προσφορά προσωρινής ή και μονιμότερης διαμονής, είτε με τις εγγυήσεις που παρέχουν προς τους ιδιοκτήτες διευκολύνοντας στην ενοικίαση του σπιτιού ή και ακόμη επειδή γνωρίζοντας λίγο τη γλώσσα μεσολαβούν στην πρώτη εγκατάσταση των συμπατριωτών τους.

Η Elena, μέχρι να στεγαστεί κάπου με τον σύζυγό της, φιλοξενήθηκε στο ημιυπόγειο δωάρι που διέμεναν ο σύζυγος της με τα ξαδέλφια του που είχαν ήδη πριν 2-3 χρόνια μεταναστεύσει από την Αλβανία στην Αθήνα. Η Zoan, όταν ήρθε από την Κένυα, φιλοξενήθηκε και παραμένει ακόμη, εδώ και 2 χρόνια, στο σπίτι της θείας της. Η Anna, όταν πρωτοήρθε από την Γεωργία, έμεινε στο σπίτι της μητέρας της, η οποία ήταν ήδη εγκατεστημένη στην Αθήνα, ενώ οι συνομιλήτριες από την Ουκρανία και τη Σρι Λάνκα εγκαταστάθηκαν, άμεσα ή μετά από μια προσωρινή διαμονή σε ξενοδοχείο, ως εσωτερικές βοηθοί στο σπίτι των εργοδοτών και δε βίωσαν τις πρώτες δυσκολίες εγκατάστασης.

Η στήριξη από μέλη της οικογένειας λύνει προσωρινά το πρόβλημα της άμεσης εγκατάστασης. Η στήριξη από τα κοινωνικά δίκτυα που έχουν αναπτύξει στη μεταναστευτική τους πορεία με κυριότερο αυτό που έχει διαμορφωθεί στον εργασιακό χώρο διευκολύνει σημαντικά όταν θα αυτονομηθεί η μετανάστρια με την οικογένεια της σε δικό της σπίτι. Ωστόσο, όλες οι συμμετέχουσες επιμένουν ότι είναι συχνές οι εμπειρίες όπου το άτυπο δίκτυο των σχέσεων δεν μπορεί να βοηθήσει όταν βρίσκονται αντιμέτωπες με τις επιλογές του κάθε ιδιοκτήτη ή του μεσιτικού γραφείου και βιώσουν σε ατομικό επίπεδο

τις διακρίσεις και τον αποκλεισμό. Οι ομιλήτριες ομογνωμούν ότι ακόμα και αν απευθυνθούν σε γραφεία οργανωμένα, σε συλλόγους ή και σε δικηγόρους, δαπανώντας χρήματα, δεν υποστηρίζονται ουσιαστικά και εξαρτώνται, αποκλειστικά, από τη «φιланθρωπία» («...εκτός αν υπάρχει κάποιος φιλάνθρωπος») κάποιου ιδιοκτήτη να τους δεχτεί ως ενοίκους.

Τα άτυπα δίκτυα αλληλοβοήθειας βοηθάνε, επίσης, στην «ανακύκλωση» των κατοικιών ενδοεθνοτικά. Η πρακτική αυτή αφορά στις νεότερες ομάδες μεταναστών, κυρίως έγχρωμων, που αντιμετωπίζουν, σήμερα, ιδιαίτερα σοβαρό πρόβλημα εύρεσης στέγης λόγω φυλετικών διακρίσεων.

Zoan:... So, most of the people- Like, when I move from a house, I have to- It is hard for us to give a house back to the owner. I have to look for somebody else to use my agreement to give him the house. Because it is hard to get a house.

Η Zoan σχολιάζει ότι η προσπάθεια ιδιαίτερα των Αφρικανών να απευθυνθούν για βοήθεια σε γραφεία ή δικηγόρους που βοηθούν πρόσφυγες δεν αποφέρει, συνήθως, αποτέλεσμα και αναγκαστικά επιστρέφουν στο σύστημα εύρεσης στέγης μέσω γνωστών ή φίλων και των δικτύων τους με Έλληνες εργοδότες. Ως ασφαλιστική δικλείδα λειτουργεί η αλυσίδα «*The chain*». Μπορεί να είναι ο προηγούμενος ιδιοκτήτης, ένας συγγενής, ένας φίλος. Στο σημείο αυτό αναδύθηκε ένα καινούργιο στοιχείο, που αργότερα ενισχύθηκε: Η ανάγκη του τριτεγγυητή, η παρουσία του τρίτου προσώπου που διαμεσολαβεί. Στη σημερινή ελληνική κοινωνία χρειάζεται ένας διαμεσολαβητής για να εγγυηθεί: «*the third person to guarantee in order to have the house*».

Zoan: «.. Ok, sometimes you try to look for help from other people. Like, there are offices, refugee lawyers that help refugees. Or sometimes you go to a lawyer whom you pay money, but most of the time they tell you it's hard, because these are the laws and these- You find you don't have enough help. And so you go back to the same thing of trying to go to look for your friend who has a house; a friend maybe who has Greek employer who can help her find a house. So she will move from her house and then she look for a house through her boss».

Η αρχική τοποθέτηση ως προς το ρόλο των δικτύων αλληλοβοήθειας φαίνεται να μετατοπίζεται προς το τέλος της συζήτησης. Οι ομιλήτριες συμφώνησαν ότι συχνά οι εθνικές κοινότητες ή οι σύλλογοι δεν υποστηρίζουν και δε δραστηριοποιούνται δυναμικά, ώστε να αντιμετωπίσουν τα σοβαρά προβλήματα στέγασης –ιδιαίτερα στο αρχικό στάδιο εγκατάστασης– τα οποία, συχνά, οδηγούν στο περιθώριο του συστήματος στέγασης. Οι μετανάστριες, παρά τις διαφορετικές εμπειρίες, φαίνεται να καταλήγουν περισσότερο στην άποψη ότι η καλή μαρτυρία και η μεσολάβηση ενός εγγυητή διευκολύνει και μεταβιβάζει «ευκολίες» σύστασης.

Προτάσεις

Στο τέλος της συζήτησης αυτής της ενότητας καταγράφηκαν οι απόψεις των συνομιλητριών για την αντιμετώπιση των αρχικών δυσκολιών εγκατάστασης στη χώρα υποδοχής. Οι γυναίκες προβληματίστηκαν και φάνηκε να είναι σκεπτικές και απαισιόδοξες. Ωστόσο, στην παρέμβαση της μετανάστριας από την Αλβανία να δημιουργηθεί ένας πολύ-εθνικός σύλλογος που να αντιπροσωπεύει όλες τις εθνικότητες των μεταναστών με στόχο την παροχή διευκολύνσεων και βοήθειας στην αρχική και δυσκολότερη φάση της εγκατάστασης, αντέδρασαν θετικά και θα ήθελαν να το υποστηρίξουν οικονομικά. Θεωρούν ότι η αλληλεγγύη και η συνεργασία μεταξύ των διαφόρων εθνικοτήτων μεταναστών ενδυναμώνει τη θέση και τις διεκδικήσεις τους στην κοινωνία υποδοχής. Στο σημείο αυτό εκφράστηκε, ιδιαίτερα από την ομιλήτρια που προέρχεται από την Αλβανία, έντονη διαμαρτυρία και κριτική προς την ελληνική πολιτεία για μη τήρηση των υποχρεώσεων της απέναντι στους μετανάστες, παρόλο που υποστηρίζεται οικονομικά για σχετικές δράσεις από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Κατά τη γνώμη της υπάρχει σοβαρό έλλειμμα πολιτικής για την αντιμετώπιση των κρίσιμων προβλημάτων στέγασης των νεοεισερχόμενων μεταναστών.

2.3. Ποιότητα στεγαστικών συνθηκών – στάσεις

Στην ενότητα αυτή συζητήθηκαν ζητήματα σχετικά με τις συνθήκες στέγασης των μεταναστριών που αφορούν στην ποιότητα κατοικίας και στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στον ιδιωτικό χώρο ζωής. Ανιχνεύτηκε η στεγαστική διαδρομή στη μεταναστευτική πορεία, ο

βαθμός ικανοποίησης, οι διαψεύσεις και οι ανάγκες/προσδοκίες και επιθυμίες τους σχετικά με τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης.

Στέγαση των μεταναστριών εσωτερικών οικιακών βοηθών

Από τις πέντε γυναίκες που συμμετείχαν στη συζήτηση η Mara, μετανάστρια από την Ουκρανία, είναι εσωτερική οικιακή βοηθός και κατοικεί σε διπλοκατοικία, η Anna από την Γεωργία έχει εμπειρία ως εσωτερική (δύο χρόνια) αλλά σήμερα ζει με την οικογένειά της σε δικό της χώρο, ενώ η μετανάστρια από τη Σρι Λάνκα (Nara) υπήρξε μια εποχή εσωτερική, ενώ εδώ και 8 χρόνια ζει σε ενοικιασμένο σπίτι με την οικογένειά της.

Οι γυναίκες που εργάζονται ή είχαν εργαστεί ως εσωτερικές οικιακές βοηθοί αναφερόμενες στις εμπειρίες τους ως προς τις συνθήκες στέγασης στο χώρο εργασίας τους, αλλά και σε αντίστοιχες εμπειρίες γυναικών ομοεθνών τους, εκφράστηκαν με ιδιαίτερα αρνητικό τρόπο. Ανάλογη γνώμη είχαν και οι υπόλοιπες γυναίκες από εμπειρίες ομοεθνών τους ή φίλων τους. Στη συζήτηση αναδείχθηκαν προβλήματα έλλειψης ιδιωτικότητας, αναγκαστικής συστέγασης, ή και χρήσης ίδιας κλίνης με τα άτομα που περιποιούνται, καθώς και προβλήματα στέγασης σε ακραία προβληματικές και ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης.

Mara: «...Σε παίρνουν στη δουλειά και λένε ...εδώ έχουμε μόνο ένα κρεβάτι και πρέπει να κοιμηθείς μαζί με τον παππού...υπάρχει δωμάτιο. Και πρέπει – άρρωστη γιατί ή παππούς και σε παίρνουν και λένε να κοιμηθείς μαζί...».

Οι γυναίκες υπομειδιώντας αφηγούνται καταστάσεις «στέγασης» σε πολυθρόνα, σε καναπέ στο καθιστικό, συστέγαση με τα παιδιά –ενώ το νοικοκυριό διαθέτει δωμάτιο– ή στέγασης σε χώρο ακατάλληλο (αποθήκη χωρίς στοιχειώδεις ανέσεις, δωμάτιο με ρωγμές στο ταβάνι κλπ).

Mara: Έχει πέσει τώρα στο δεύτερο όροφο, το ταβάνι μου. Και όταν είδανε τα παιδιά μου εκεί, μου λένε «Μαμά! Εσύ εκεί ζεις;» «Ναι», λέω «και κοιμάμαι εκεί... (γέλια)...Σ' αυτό το δωμάτιο,, λέω «κοιμάμαι.» Τι να κάνω; Όλο ταβάνι είναι– βλέπω ουρανό, αλλά εγώ εκεί κοιμάμαι...»

Anna: «Και πρώτη φορά όταν φύγαμε σε ένα νησί, αυτοί πήγανε διακοπές δηλαδή, αντί να με βάλουνε στο σπίτι, εκεί που μένανε, με είχανε βάλει στην αποθήκη. (γέλια)...»

Οι συνομιλήτριες προσλαμβάνουν τις ακραίες αυτές συνθήκες στέγασης και τη μη παραχώρηση ιδιωτικού χώρου ως μια συμβολική πράξη που δηλώνει εκ μέρους των εργοδοτών την κατώτερη θέση που προσδίδουν στις μετανάστριες οικιακές βοηθούς. Αντιλαμβάνονται, δηλαδή, αυτή τη συμπεριφορά ως ταξική διάκριση δηλωτική της κατώτερης εργασίας τους και καθόλου ως διάκριση λόγω φυλετικής ή εθνοτικής κατωτερότητας.

Elena: «...δεν έχεις ίσα δικαιώματα, σαν ανθρώπινο πλάσμα. Σε βλέπει σαν κατώτερο. Ότι εσύ είσαι για να με εξυπηρετείς, άρα δεν μπορούμε να είμαστε στην ίδια θέση, σε ίση θέση, αλλά πρέπει να είσαι λίγο πιο κάτω. Ή να μην έχεις δικό σου δωμάτιο ή να κοιμάσαι στον καναπέ ή κάτι. Να βρω κάτι για να φαίνεται ότι είσαι κατώτερος από εμένα, να με εξυπηρετείς».

Τέλος, αναδείχθηκε το πρόβλημα και ο φόβος των γυναικών απέναντι σε συμπεριφορές σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας. Οι αφηγήσεις για σχετικά περιστατικά εμπειρείχαν και σκωπτικά σχόλια, λόγω της μεγάλης ηλικίας των «δραστών». Οι ομιλήτριες συναινούν ότι οι γυναίκες που εργάζονται ως οικιακές βοηθοί είναι ευάλωτες και ανίσχυρες σε συμπεριφορές σεξουαλικής παρενόχλησης και, ως εκ τούτου, βιώνουν, συχνά, εργασιακή ανασφάλεια. Η πιθανότητα έκθεσης σε κίνδυνο σεξουαλικής παρενόχλησης αποθαρρύνει αρκετές στην επιλογή αυτού του τύπου εργασίας. Ορισμένες μετανάστριες ομολογούν ότι τα όρια παρενόχλησης και πρόκλησης είναι αμφισβητήσιμα και, συχνά, για να μην δημιουργήσουν πρόβλημα στην οικογένεια τους αναγκάζονται, με διακριτικό τρόπο και χωρίς αναφορά στο θέμα, να αποχωρίσουν και να αλλάξουν εργασία. Η ομάδα έδειξε να συμφωνεί ότι τα ζητήματα που αναδείχθηκαν είναι ενδεικτικά του τρόπου που ζουν οι γυναίκες που εργάζονται ως εσωτερικές χωρίς, ωστόσο, να αποκλείουν ότι υπάρχουν και οικογένειες που φέρονται περισσότερο «ανθρώπινα» στις μετανάστριες που τους εξυπηρετούν.

Στέγαση σε αυτόνομο σπίτι

Η πρόσβαση σε κατοικία κατά την πρώτη φάση εγκατάστασης είναι για το σύνολο των συνομιλητριών ταυτόσημη με την πρόσβαση σε οικονομικό σπίτι.

Elena: «... Γιατί στην αρχή δεν ψάχνεις πολυτέλειες. Απλά ψάχνεις ένα σπίτι για να μπεις μέσα. Δεν τίθεται θέμα μ' αρέσει ή δεν μ' αρέσει. Ψάχνεις την τιμή, ψάχνεις κάτι να μπεις μέσα. Τι άλλο;»

Οι μετανάστριες από την Αλβανία, τη Γεωργία και την Σρι Λάνκα που ζουν σήμερα με την οικογένεια τους σε αυτόνομο σπίτι αφηγούνται με έντονο τρόπο και αρνητικά συναισθήματα τις εμπειρίες τους από την κατάσταση των διαμερισμάτων που είχαν την οικονομική δυνατότητα να ενοικιάσουν. Σε αυτήν την ενότητα η ομιλήτρια από την Αλβανία, έχοντας τη μεγαλύτερη εμπειρία στη στεγαστική διαδρομή, συμμετείχε δυναμικά και είχε να αφηγηθεί πολλές ιστορίες σχετικά με τις συνθήκες στέγασης. Στα βασικά σημεία της αφήγησής της συμφώνησε η πλειονότητα των ομιλητριών. Η Elena από την Αλβανία σχολιάζει, χαρακτηριστικά, ότι τα σπίτια που μπορούν να νοικιάσουν οι μετανάστες είναι, κατά κανόνα, «για τα μπάζα» και συνδέει την τιμή του ενοικίου με την κατάσταση και τις ποιοτικές συνθήκες του σπιτιού.

Elena: «....άμα βρω ένα σπίτι για την τσέπη μου, θα είναι χάλια!...»

Η μετανάστρια από την Αλβανία περιγράφει την απόγνωσή της μπροστά στην κατάσταση των περισσότερων διαμερισμάτων που διέμενε κατά τη στεγαστική της διαδρομή και σχολιάζει ότι ένοιωσε να προσβάλλεται ως άνθρωπος.

Elena: «...Όταν μπαίνεις μέσα στο σπίτι λες «μα τι είμαι; Ζώο και να μπω εδώ μέσα;» Δηλαδή δεν τα φτιάχνουν καθόλου. Θέλει να το νοικιάσει χωρίς να το βάλει το χέρι. Ένα σπίτι θέλει συντήρηση. Δεν είναι έτσι....

Εν ολίγοις, η προσωπική στεγαστική διαδρομή αλλά και η εμπειρία μέσω των ομοεθνών της περιγράφεται ως αποκαρδιωτική. Τα περισσότερα διαμερίσματα ήταν σε πολύ κακή κατάσταση, με πολλά προβλήματα φθορών, υγρασιών ή προβλήματα στην υδραυλική και

ηλεκτρολογική υποδομή. Ήταν διαμερίσματα ημιυπόγεια ή ισόγεια σε παλιές πολυκατοικίες εγκαταλελειμμένα από τους ιδιοκτήτες, οι οποίοι δεν αναλάμβαναν τη δαπάνη ούτε για στοιχειώδεις εργασίες επισκευής. Συχνά, αναγκάζονταν οι ίδιοι να δαπανήσουν χρήματα για τις απολύτως αναγκαίες μικροεπισκευές όταν, όμως, η δαπάνη υπερέβαινε τις οικονομικές δυνατότητές του νοικοκυριού αναγκάζονταν να αλλάξουν σπίτι.

Elena: «...Μέσα είναι το χάλι! Και σου λέει αυτό. Τι αυτό και το άλλο; Το πάτωμα, το μπάνιο, όλα είναι χάλια! Παλιά! Είναι μπούκωμα, είναι βρωμιά! Μεγάλη βρωμιά. Βρωμιά και υγρασία. Το κάνουν στους μετανάστες, γιατί τους βρίσκουν σε δύσκολη θέση να βρουν σπίτι...».

Elena: Πολύ χάλια το σπίτι. Το έφτιαξε ο άντρας μου, χωρίς να βάλει ο ίδιος τίποτα στην τσέπη του. Το έβαψε, το (έραψε)... Πώς το λένε; Είχε προβλήματα με τα καλοριφέρ, με το μπάνιο, με.. με διάφορα. Αναγκαστικά φύγαμε και από εκεί. Είχε συνέχεια διαρροή το τέτοιο, χαλάει το ένα, χαλάει το θερμοσίφωνα. Έμπαινε ο αέρας από παντού γιατί οι μπαλκονόπορτες κι αυτά ήταν πολύ χάλια...».

Ανάλογες εμπειρίες προβλημάτων περιγράφει και η μετανάστρια από την Σρι Λάνκα. Τα διαμερίσματα, συμφωνεί και εκείνη είχαν πολλά προβλήματα υγρασίας, ελλείψεις σε στοιχειώδη εξοπλισμό (π.χ. νιπτήρα), φθορές και κατασκευαστικά προβλήματα λόγω παλαιότητας και απουσίας συντήρησης.

Nara: «...when it is raining, sometimes the water is dripping from the top on the floor...».

Λιγότερα προβλήματα συνάντησε η μετανάστρια από τη Γεωργία εφόσον βοηθήθηκε από τη μητέρα της και τα κοινωνικά δίκτυα μέσω της «καλής οικογένειας» των εργοδοτών της.

Όλες οι συμμετέχουσες συμφώνησαν ως προς την ποιότητα των διαμερισμάτων που απευθύνονται στην οικονομική δυνατότητά τους. Κατά κανόνα, ήταν μικρά διαμερίσματα παλαιού οικιστικού αποθέματος, χαμηλής ποιότητας, σε χαμηλούς ορόφους, εγκαταλελειμμένα από άποψη συντήρησης από τους ιδιοκτήτες. Κατά την άποψη των περισσότερων ομιλητριών ήταν διαμερίσματα ακατάλληλα –τουλάχιστον κάποια εποχή– για την ελληνική αγορά κατοικίας.

Elena: «...Γιατί ο Έλληνας– Τώρα, δεν ξέρω, η γνώμη μου είναι ότι δυσκολεύονται και οι Έλληνες τώρα με την κρίση που υπάρχει. Όμως πριν ο Έλληνας έπαιρνε το– έλεγε “γιατί να πληρώνω 400 ευρώ ή 500 ενοίκιο; Θα πάρω δάνειο, θα πάρω καινούργιο σπίτι”. Έμπαινε σε καινούργιο σπίτι. Άρα μέινανε όλα τα παλιά και όλα τα παλιατζούρα για να μείνουμε– μέινανε στους μετανάστες! Λογικό, επειδή μπορεί να βρεις και ένα καλό σπίτι, όμως το σπίτι μπορεί να είναι 600 ευρώ. Να είναι περιποιημένο σπιτάκι, να το έχει περιποιηθεί ο ιδιοκτήτης, αλλά είναι ακριβό για εμένα, για την τσέπη μου...».

Η προφανής επιλογή οικονομικής στέγασης, κατά την κρίσιμη φάση της πρώτης εγκατάστασης, περιορίζει τις επιλογές των νοικοκυριών των μεταναστών και μεταναστριών σε κατοικίες χαμηλής μισθωτικής αξίας, οι οποίες βρίσκονται στο περιθώριο της «αγοράς κατοικίας» των γηγενών. Οι συνθήκες επισφαλούς ή μη μόνιμης εργασίας και έλλειψης νόμιμων όρων διαμονής σε συνδυασμό με τις εθνοτικές/φυλετικές διακρίσεις συνεπάγονται τη διαβίωση σε συνθήκες υποβαθμισμένες, συγκριτικά με τα καθιερωμένα στεγαστικά πρότυπα διαβίωσης, σε συνθήκες, δηλαδή, ακατάλληλης στέγασης, υπερβολικού «συνωστισμού», ή ακόμη και σε ακραία περιθωριακές συνθήκες στέγασης (άστεγοι). Ποικίλες εμπειρίες των ομιλητριών μαρτυρούν ότι στην ιδιαίτερα προβληματική αυτή κατάσταση που συνιστά, συχνά, συνθήκη αναξιοπρεπούς διαβίωσης βρίσκονται και ωθούνται οι νεοεισερχόμενοι και, κυρίως, ο «έγχρωμοι» μετανάστες.

Τέλος μέσα από την εμπειρία της πολυετούς διαμονής, ορισμένες μετανάστριες διατύπωσαν την άποψη το κόστος ενοικίου ήταν πάντα δυσανάλογα υψηλό σε σχέση με την ποιότητα των προσφερόμενων κατοικιών.

Στεγαστική διαδρομή / Προσμονές /Ανάγκες /Επιθυμίες

Αξιολογώντας τη στεγαστική διαδρομή, οι μετανάστριες, με εξαίρεση τη συμμετέχουσα ουκρανικής καταγωγής, που εργάζεται ως εσωτερική οικιακή βοηθός και τη μετανάστρια από την Κένυα που ακόμη φιλοξενείται αναζητώντας εργασία και σπίτι, δηλώνουν ικανοποιημένες.

Η Elena από την Αλβανία θεωρεί ότι οι στεγαστικές συνθήκες της στην Αθήνα έχουν βελτιωθεί σημαντικά στη πορεία της μεταναστευτικής της διαδρομής. Η βελτίωση αυτή αφορά, κυρίως, στην καλύτερη

κάλυψη των αναγκών της οικογένειας σε χώρο, αλλά και στη μετάβαση από το υπόγειο/ημιυπόγειο σε διαμέρισμα ορόφου. Σε διευκρίνησή της, ωστόσο, φαίνεται ότι η ικανοποίηση ως προς τη στεγαστική διαδρομή δε συνδέεται στενά με τη βελτίωση των στεγαστικών συνθηκών, αλλά προέρχεται από ένα αίσθημα βελτίωσης των όρων διαβίωσης και του τρόπου ζωής της που ανάγεται στη νομιμότητα της παραμονής, στην εργασιακή ασφάλεια της οικογένειας, στην προοπτική ένταξης της ίδιας στην αγορά εργασίας και στην ένταξη των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Elena: «Εγώ, προσωπικά, τώρα είμαι πολύ ευχαριστημένη με το σπίτι που μένω. Έχω όλες τις... ανέσεις να πω; Ανέσεις... Παρόλο που υπάρχουν προβλήματα, έχω όλες τις ανέσεις μου. Έχω δωμάτιο για τα παιδιά, έχω δωμάτιο για εμένα, έχω σαλόνι, έχω τραπεζαρία, έχω κουζίνα. Πάλι η κουζίνα δεν είναι και η κουζίνα, που λέμε. Παλιές κουζίνες είναι αυτές. Όμως έχω τα πράγματά μου, τα έχω αγοράσει όλα καινούργια και ωραία, με το γούστο μου. Άρα είμαι ευχαριστημένη με το- Όχι με το σπίτι, με τον τρόπο που ζω...».

Η ομιλήτρια εκφράζεται θετικά για τον τρόπο ζωής της στη χώρα μετανάστευσης και αυτοπροσδιορίζεται ως μέλος της νέας κοινωνικής πραγματικότητας. Δηλώνει κατηγορηματικά ότι «ανήκει εδώ... σε αυτήν την πόλη είναι πλέον η ζωή της» και εκφράζει την ικανοποίησή της. Παρόμοια αισθήματα ικανοποίησης, ως προς την εξέλιξη των στεγαστικών συνθηκών κατά τη μεταναστευτική διαδρομή, εκφράζουν και οι ομιλήτριες από τη Γεωργία και τη Σρι Λάνκα. Υποστηρίζουν και εκείνες τον τρόπο ζωής και τις επιλογές τους που εγγράφονται σε μια προοπτική προσαρμογής στις νέες συνθήκες ζωής.

Συγχρόνως, προβληματίζονται για τις μελλοντικές προοπτικές. Η περαιτέρω βελτίωση των συνθηκών στέγασης για την πλειονότητα των συνομιλητριών συνδέεται, κατά κύριο λόγο, με την επάρκεια χώρου και τη μετάβαση σε υψηλότερο όροφο αλλά οριοθετείται από το πλαίσιο των πραγματικών οικονομικών δυσκολιών και της εργασιακής ανασφάλειας στη σημερινή κρίσιμη οικονομική συγκυρία.

Elena: «...Αλλά αυτό είναι ένα πρόβλημα για εμένα. Θέλω έναν ξεχωριστό χώρο για τα παιδιά. Ο καθένας να έχει τον ξεχωριστό του χώρο. Αυτή είναι μία μεγάλη βελτίωση, όμως που κοστίζει πολύ...».

Στον αντίποδα, η νεότερη μετανάστρια από την Κένυα επιμένει να υπογραμμίζει τις σοβαρές δυσκολίες που αντιμετωπίζει στην πρόσβαση σε στέγη λόγω φυλετικών διακρίσεων και εκφράζει τη διαρκή απογοήτευσή της, την αίσθηση ματαίωσης των προσδοκιών της, την ανασφάλεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό που βιώνει λόγω της φυλετικής καταγωγής της.

Ενδιαφέρουσα συζήτηση, τέλος, έγινε πάνω στην ερώτηση για τις προσδοκίες που είχαν πριν έρθουν στην Ελλάδα. Όλες οι γυναίκες ομολογούν, αν και αναγνωρίζουν ότι δεν ήταν πολύ ρεαλίστριες, ότι στη φαντασία τους είχαν εικόνες «μαγικές», περίμεναν να βρουν κάτι «*παραμυθένιο*» και απογοητεύτηκαν. Παρά τις αντίθετες, όμως, προσδοκίες όλων των μεταναστριών για τις συνθήκες στέγασης στον τόπο μετανάστευσης και την απογοήτευση που ακολούθησε, θεωρούν στην πλειονότητά τους ότι στη μεταναστευτική τους πορεία «*τα κατάφεραν*». Η ικανοποίηση που εκφράζεται από ορισμένες γυναίκες ως προς τη στεγαστική διαδρομή φαίνεται να προέρχεται από μια γενικότερη αίσθηση βελτίωσης των όρων διαβίωσης και του τρόπου ζωής, όπου καθοριστική σημασία αποδίδεται στη νομική ένταξη και την ένταξη των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα.

2.4. Περιοχή κατοικίας – Σχέσεις γειτονίας

Ετερότητα και χωρικός αποκλεισμός

Η συζήτηση επεκτάθηκε σε ζητήματα που αφορούν το ευρύτερο πλαίσιο καθημερινής διαβίωσης στην περιοχή κατοικίας. Αναδείχθηκαν θέματα που αφορούν σε ένα πλέγμα διαπροσωπικών και κοινωνικών σχέσεων και αλληλοεπιδράσεων μεταξύ γηγενών συνενοίκων ή γειτόνων και μεταναστών στον ευρύτερο χώρο της περιοχής κατοικίας, στο χώρο της γειτονιάς.

Σε ερώτημα σχετικά με τη διαδικασία επιλογής περιοχής κατοικίας οι μετανάστριες ομόφωνα συμφωνούν με την Elena από την Αλβανία ότι οι «ξένοι» μαζεύονται, κατά κανόνα, σε οικιστικές περιοχές χαμηλού ενοικίου και αποκλείονται από τις «καλές» περιοχές της πόλης. Η ρευστή επαγγελματική κατάσταση, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης κατευθύνει, επίσης, τους μετανάστες να επιζητούν θέσεις κατοικίας στις κεντρικές περιοχές. Η ομιλήτρια από την Σρι Λάνκα

ανέφερε, κατ' εξαίρεση, ότι σημαντικός παράγοντας στην επιλογή της περιοχής κατοικίας της ήταν η ύπαρξη εθνοτικού σχολείου.

Οι μετανάστριες επιβεβαιώνουν, κατά κάποιο τρόπο, την εμπειρικά αποδεδειγμένη τάση συγκέντρωσης μεταναστών σε κεντρικές υποβαθμισμένες περιοχές όπου διατίθεται απόθεμα ενοικιαζόμενων διαμερισμάτων χαμηλών προδιαγραφών και χαμηλής μισθωτικής αξίας (Εμμανουήλ Δ., 2009, 2013, Μαλούτας Θ., 2009, 2013).

Elena: «:.. οι ξένοι ψάχνουν στο κέντρο, επειδή να πιάσουν τις δουλειές σε όλη την Αθήνα, ας πούμε. Να είναι πιο κοντά. Ας πούμε, στο Μαρούσι, άμα πάω. Και είναι και πιο φτηνά το κέντρο, Πατήσια, Κάτω Πατήσια, Κυψέλη, Αχαρνών, Αττική και Γκύζη. Εκεί βρίσκεις πιο φτηνά. Γιατί πού μπορείς να πας να βρεις σε πιο μακρινές περιοχές; Αν πας Ηλιούπολη, Μαρούσι, πού θα βρεις σπίτι; Με 400 ευρώ δεν βρίσκεις ούτε μια γκαρσονιέρα, όχι τριάρι όπως έχω εγώ. Αυτό έγινε χωρίς να το καταλάβουμε αυτό το πράγμα. Ας πούμε, όταν έρθεις στην αρχή, θα βρεις ένα ξενοδοχείο πού; Κοντά, για να πας στην Ομόνοια να ψάξεις δουλειά. Λογικό. Άρα μετά πού θα βρεις ένα σπίτι για να πας στην Ομόνοια να ψάξεις δουλειά; Όταν ήρθε ο άντρας μου στην αρχή, ποιο είναι πιο κοντά; Κυψέλη, ας πούμε. Βρήκε ένα σπίτι στην Κυψέλη. Άρα (...) στην Κυψέλη. (...) εγώ έβρισκα σπίτια. Αναγκαστικά έγινε σαν αλυσίδα, ας πούμε. Πού υπήρχαν οι δουλειές, πού θα βρεις δουλειά; Στο κέντρο. Μετά κολλάς με την περιοχή και δεν φεύγεις. Για αυτό το λόγο που λέει, ότι είναι και- αρχίζουν και τα παιδιά σχολείο, και μετά είναι και λόγω χρημάτων».

Αρκετές ομιλήτριες σχολίασαν το ζήτημα της ανθρωπογεωγραφίας των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων μεταναστών. Κατά την άποψή τους, διαμορφώνεται ένας χωρικός διαχωρισμός στο βαθμό που περιοχές με κατοικίες χαμηλού κόστους έλκουν τη συγκέντρωση του μεταναστευτικού πληθυσμού, ενώ αρκετές περιοχές κατοικίας υψηλού κόστους εξαιρούνται και αποκλείονται από τις επιλογές τους. Η χωρική συγκέντρωση μεταναστών ερμηνεύεται, επίσης, από την τάση γεωγραφικής γειτνίασης με άτομα κοινής καταγωγής και εθνότητας. Σε κεντρικές γειτονιές, όπως τα Πατήσια, η Κυψέλη, η Αχαρνών, ο Αγ. Νικόλαος, τα Κάτω Πατήσια, του Γκύζη κ.ά. συγκροτείται μια ανθρωπογεωγραφία διαφορετικών εθνικοτήτων, οποία αναπαράγεται μέσα

από την «αλυσιδωτή» αναζήτηση κατοικίας και τη στεγαστική μετακίνηση στις ίδιες γειτονιές.

Zoan: For example, most Kenyans we live in Gyzi. Most of them live in Gyzi. If you go to Gyzi, you will find like twenty families of Kenyans.

Η επανεπιλογή κατοικίας στην ίδια περιοχή οφείλεται, συχνά, και στην εξοικείωση με την περιοχή αλλά, κυρίως, στο γεγονός ότι εξασφαλίζει τη συνέχιση της φοίτησης των παιδιών στο ίδιο σχολείο και, επομένως, την καλύτερη ένταξή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα. Για ορισμένες ομιλήτριες η παραπάνω διαμορφωμένη κατάσταση τής ανά εθνικότητα χωρικής συγκέντρωσης αξιολογείται αρνητικά επειδή οξύνει την περιχαράκωση της ετερότητας και δυσχεραίνει την κοινωνική και πολιτισμική ένταξη των μεταναστών στη χώρα μεταναστευσης⁶.

Σχέσεις γειτονίας – Πρακτικές συνύπαρξης/αποκλεισμού στο δημόσιο χώρο

Ήδη στη διάρκεια της συζήτησης είχαν διαφανεί τα προβλήματα με τους ιδιοκτήτες ως προς την πρόσβαση στη στέγαση. Κατά την αναζήτηση κατοικίας η αρνητική, συχνά, στάση των ιδιοκτητών προς τους μετανάστες, ερμηνεύτηκε με όρους εθνοτικών ή φυλετικών διακρίσεων –που μετατοπίζονται χρονικά με θύματα διαφορετικές εθνότητες– αλλά και ως συνέπεια αρνητικών, τυχόν, εμπειριών των ιδιοκτητών με ορισμένους ενοίκους μετανάστες.

Στα ζητήματα που αφορούν τις κοινωνικές σχέσεις και την επικοινωνία με τους συνένοικους, στο πλαίσιο μιας τυπικής μορφής συγκατοίκησης που είναι η πολυκατοικία, αναδείχθηκαν διαφοροποιημένες πρακτικές και αντιλήψεις. Μέσα από τις αφηγήσεις των διαφορετικών εμπειριών των γυναικών οι σχέσεις γειτονίας εκτείνονται σε ένα φάσμα ανεκτικότητας, τυπικότητας και μεμονωμένης επιθετικότητας. Οι επιθετικές συμπεριφορές δεν ερμηνεύτηκαν πάντα ως συμπεριφορές ρατσιστικές εκ μέρους των γηγενών επειδή, συχνά, δεν ήταν ορατή ή αποδεδειγμένη η προέλευσή τους.

6. Το ζήτημα αυτό επανήλθε στη συζήτηση με αφορμή και τα θέματα που αφορούν τη δυναμική των κοινωνικών σχέσεων στην καθημερινή ζωή.

Nara: «ότι εκεί που έμενα αφήνανε τα σκουπίδια απ' έξω... πετούσαν σκουπίδια...»-

Elena: Και έχει και δεν έχει να κάνει με την καταγωγή. Γιατί μπορεί πάνω να μη μένουν μόνο Έλληνες, να μένουν και άλλοι- Δεν ξέρεις. Εγώ δεν μπορώ- Δεν ξέρεις ποιος τα πετάει».

Ο χρόνος παραμονής, η νομιμότητα της εγκατάστασης, η ένταξη στην εργασία και στο εκπαιδευτικό σύστημα λειτουργούσαν πάντα ως θετικοί παράγοντες σε μια ανοιχτότερη επικοινωνία και στη δημιουργία καλών διαπροσωπικών σχέσεων στο χώρο της συγκατοίκησης. Η ομιλήτρια από την Κένυα επέμενε, ωστόσο, να αναδεικνύει τις φυλετικές διακρίσεις που υφίστανται σήμερα οι έγχρωμοι συμπατριώτες της σε ένα ευρύ φάσμα των συναλλαγών και των συναναστροφών με τους «ντόπιους». Σταθερή πεποίθησή της ήταν ότι ο ρατσισμός προς τους «έγχρωμους» μετανάστες είναι παγιωμένος σήμερα στην ελληνική κοινωνία και λειτουργεί αποθαρρυντικά στη διαδικασία ένταξης.

Στη συζήτηση αναδείχθηκε, επίσης, το ζήτημα των δυσκολιών στην αλληλοκατανόηση και αποδοχή των διαφορετικών πολιτιστικών παραδόσεων και κουλτούρας κάθε ετερότητας. Σχολιάστηκε ότι, συχνά, τα έθιμα, ο τρόπος ζωής και η κουλτούρα ορισμένων μεταναστών είναι ασύμβατα με την κουλτούρα των γηγενών και στην ουσία πρέπει να εγκαταλείπονται, όταν συγκρούονται με τα ήθη και τον τρόπο ζωής στο νέο κοινωνικό περιβάλλον. Ενδεικτικά η Zoan από την Κένυα, σχολίασε ότι δεν μπορεί να ζει με τον τρόπο που ζούσε στην πατρίδα της αναφερόμενη, ιδιαίτερα, στο σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει στη ζωή της αλλά και εκείνης των ομοεθνών της η κουλτούρα της μουσικής και του χορού. Νοιώθει ότι οφείλει να εγκαταλείψει ορισμένες συνήθειες· διευκρινίζει, ωστόσο, ότι δε βιώνει την «αυταπάρνηση» του τρόπου ζωής της ως φυλετική ή εθνική «αυταπάρνηση» αλλά ως αναγκαία επιλογή που δηλώνει σεβασμό στον τρόπο, τα έθιμα και τους κανόνες ζωής των γηγενών. Οι γυναίκες συνομολόγησαν την επιθυμία τους να γίνονται σεβαστοί οι κανόνες καλής συμβίωσης από όλους τους συνενοίκους ανεξάρτητα από την προέλευσή τους.

Για να προσεγγιστεί η δυναμική της συμβίωσης των διαφορετικής εθνικής προέλευσης μεταναστών με τους γηγενείς συζητήθηκαν οι καθημερινές πρακτικές των γυναικών, οι οποίες εγγράφονται στην κοινωνική και πολιτισμική ζωή της γειτονιάς, στους τόπους και τα

σημεία κοινής συνεύρεσης των μεταναστών με τους «ντόπιους». Η βιογραφική διαδρομή των ομιλητριών και οι αντιλήψεις τους για το πώς βιώνουν την πολυπλοκότητα της καθημερινής επιβίωσης άλλοτε συνέκλιναν και άλλοτε απέκλιναν. Οι περισσότερες συμφώνησαν ότι στην καθημερινή ρουτίνα των εμπορικών συναλλαγών στα καταστήματα της περιοχής ουδέποτε αντιμετώπισαν προβλήματα λόγω της μεταναστευτικής ιδιότητας τους ή της καταγωγής τους. Η χρηματική συναλλαγή, ειπώθηκε χαρακτηριστικά, «δεν επιδέχεται διακρίσεις».

Elena: «... Γιατί ο άλλος, όταν πας στο μαγαζί, σε εξυπηρετεί, γιατί θέλει την πελατεία του και δεν τον νοιάζει από πού είσαι, από πού έρχεσαι. Θέλει να πάρεις αυτό που θα πάρεις και τελείωσε».

Αντίθετα, υπογραμμίστηκαν σημαντικά προβλήματα στη συνύπαρξη και το συγχρωτισμό με τους «ντόπιους» στην κλίμακα του δημόσιου χώρου. Η συζήτηση εστίασε στην οικειοποίηση του δημόσιου χώρου της γειτονιάς από κάποιες ομάδες και στον αποκλεισμό άλλων «διαφορετικών». Οι αφηγήσεις των γυναικών που έχουν ή φροντίζουν ως εργαζόμενες παιδιά συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι στο δημόσιο χώρο απουσιάζει ο γηγενής πληθυσμός. Η μετανάστρια από την Αλβανία ερμηνεύει την κατάσταση ως ενόχληση των γηγενών από το συγχρωτισμό με «ξένους» και ως ένδειξη άλλων επιλογών αναψυχής των παιδιών τους που απορρέει από μια περισσότερο εύρωστη οικονομική κατάσταση.

Elena: Σε κοινούς χώρους νομίζω πως ναι, υπάρχει... Αυτό λέω! Πώς γίνεται να είμαστε μόνο εμείς στο πάρκο και να μην υπάρχει κανένα παιδί άλλο των Ελλήνων; Πώς; Μόνο εμείς κάνουμε παιδιά;... Δεν ξέρω πού τα πάνε τα παιδιά, ας πούμε! Αυτό μου κάνει εντύπωση. Δεν ξέρω... Μάλλον ξέρω, τα πάνε στα παιδότοπα. Γιατί έχει να κάνει και η οικονομική άνεση, ας πούμε. Έχουν την οικονομική άνεση και τους πάνε στους παιδότοπους, δεν τους φέρνουν στο πάρκο. Πού πάνε τα παιδιά; Όλα αυτά τα παιδιά. Μόνο εμείς έχουμε παιδιά; Πού είναι αυτά τα παιδιά; Άρα αυτό πάει να πει ότι δεν τους φέρνουν με την ιδέα ότι είναι οι ξένοι. «Μας έχουν πνίξει», ας πούμε, «οι ξένοι». Καλά, κάποτε οι Αλβανοί, τώρα έχουμε φύγει εμείς λίγο από την- (γέλια). Έχουνε βγει οι άλλοι. Μας πήραν τη θέση. (γέλια) Αυτό είναι

Anna: «Μια φορά, μια φίλη μου με ρωτάει «τι γίνεται στην Γεωργία;» Και αυτή ακούει. «Τι; Εσύ είσαι από τη Γεωργία;» (γέλια). «Ναι», λέω. Από τότε, ούτε γεια δεν μου έλεγε (γέλια). Και ο αδερφός μου είχε βγάλει τον γιο του στο πάρκο και πήγε να παίξει με ένα παιδί των Ελλήνων, ας πούμε. Τώρα, λέμε. Και αυτή έδωσε το παιδί. Λέει «να μην παίζεις μαζί με το παιδί μου, επειδή είσαι ξένος»... (γελώντας) Όχι ότι είσαι μαύρος, επειδή είσαι ξένος».

Εκτός από τις παραπάνω αφηγήσεις που αποδίδουν συμπεριφορές διακρίσεων από την πλευρά των γηγενών στους δημόσιους χώρους κοινωνικών συναναστροφών στη συζήτηση αναδείχθηκαν ορισμένες «συγκρουσιακές» πρακτικές και δυσκολίες επικοινωνίας μεταξύ των διαφορετικών εθνοτήτων μεταναστών.

Nara: «For me, this kind of problem with Greek I don't have. But from the Albanian and the (...) here, things like that country, they are a little bit (stubborn). Snob.

Anna: «Γίνονται και αυτά. Γιατί στο πάρκο που βγάζω το μωρό- Ας πούμε είναι από την Αλβανία. Και δεν υπάρχει περίπτωση να σου μιλήσουνε ή να σε πλησιάσουνε, ας πούμε».

Οι ομιλήτριες φαίνεται να συμφωνούν ότι υπάρχουν στεγανά ή ακόμη και ρατσιστικές προσβολές και συμπεριφορές μεταξύ των διαφόρων εθνοτήτων που διαμεσολαβούνται, συχνά, και μέσω των παιδιών. Η ετερότητα δημιουργεί αντιθέσεις και αποτελεί πεδίο διακρίσεων και μεταξύ των παιδιών ως απόηχος, πιθανόν, του γονικού λόγου ή ως ίδιον της παιδικής «σκληρότητας».

Elena: «...Βέβαια μαθαίνουν στο σχολείο εναντίον του ρατσισμού και όλα αυτά. Όμως, ξέρεις, τα παιδιά είναι πολύ σκληρά μεταξύ τους. Και ο καλύτερός του φίλος είναι Έλληνας, ας πούμε. Όταν ξεκίνησαν την παρέα, πήγε ο δικός μου, τον κάλεσε αυτός στα γενέθλιά του, πήγε ο δικός μου πρώτη φορά στο σπίτι του. Και δεύτερη φορά, και μετά γύρισε ανάποδα. Ήρθε δηλαδή και αυτός. Στην αρχή ήταν λίγο δύσκολη και επιφυλακτική η φιλία των παιδιών, Έλληνας και Αλβανός. Όμως, με τα χρόνια, δύο-τρία χρόνια ας πούμε, το σπίτι του ήταν σαν δικό του και ήταν πολύ καλά. Όμως, τους ακούω να μιλάνε μεταξύ τους τα παιδιά, ας πούμε, και βλέπω ότι προσβάλλουνε

τους άλλους λαούς, ας πούμε “Ήρθε ο Πακιστανός”, “ήρθε ο αυτός”, “πώς έχεις ντυθεί έτσι; Σαν-”, λέει ο ένας στον άλλον. Τους ακούω που να μιλάνε. Παρόλο που επεμβαίνω, αυτό το πράγμα έχει μπει και δεν...»

Οι αφηγήσεις των γυναικών αναδεικνύουν ζητήματα που αφορούν την κοινωνική δυναμική συμβίωσης «ντόπιων» και μεταναστών στον κοινωνικό χώρο της καθημερινής ζωής. Στο δημόσιο χώρο αναψυχής, ένα χώρο κοινωνικού συγχρωτισμού των δρώντων υποκειμένων μιας πολυπολιτισμικής κοινότητας, εμφανίζονται συμπεριφορές ιδιοποίησης/οικειοποίησης, συγκρούσεων και αποκλεισμού λόγω εθνικής ή και φυλετικής ετερότητας. Η αποφυγή των «ξένων» διώχνει τους γηγενείς. Η ισχυρότερη ομάδα οργανώνεται καλύτερα και αποκλείει την περισσότερο αδύναμη. Ο «ξένος» παίρνει κάθε φορά τη μορφή του «άλλου» διαφορετικού κάθε φορά από «εμάς». Ο «Πακιστανός» σήμερα είναι ίσως όπως ο «Αλβανός» πριν κάποια χρόνια.

Αν και το εκπαιδευτικό σύστημα αλλά και ορισμένοι γονείς προσπαθούν να διαμεσολαβούν τον αντιρατσιστικό λόγο, η διαφορετικότητα ανάγεται συχνά σε στοιχείο περιχαράκωσης της ταυτότητας. Η περιχαράκωση της ταυτότητας εντείνεται κατά τη γνώμη των περισσότερων ομιλητριών όταν σε μια γειτονιά συγκεντρώνεται μια εθνότητα που οριοθετεί μια δεύτερη γειτονιά εκείνη των μεταναστών και οδηγεί τους γηγενείς να αναχωρούν.

Η ομιλήτρια από την Κένυα λέει χαρακτηριστικά ... «φέραμε τη χώρα μας σε μια άλλη χώρα και αυτό δε διευκολύνει την ανάπτυξη».

Μια γεωγραφική συγκέντρωση των εθνοτήτων, συχνά, συνεπάγεται μια οριοθέτηση των κοινωνικών σχέσεων και βιώνεται ως μειονέκτημα στην προοπτική ένταξης. Η περιοχή κατοικίας προσλαμβάνεται ως χώρος εκδήλωσης κοινωνικών σχέσεων και συμπεριφορών των κατοίκων της. Αρνητικές πρακτικές διακρίσεων και αποκλεισμού αποθαρρύνουν την καλή συμβίωση, ενώ οι φιλικές συναναστροφές δημιουργούν αίσθημα ασφάλειας, οικειότητας και ικανοποίησης. Σε αυτό το πλαίσιο ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση της Zoan από την Κένυα «..better place where there is friendly people, where you know you can go and be happy, have good neighbors, people you can talk or you can go to the park and (...) If there is a place you can have people who you know, there are people who are friendly, it is nice...».

Δευτερεύοντα προβλήματα ως προς την αξιολόγηση των συνθηκών διαβίωσης στην ευρύτερη γειτονιά αναδείχθηκαν η πυκνοκατοίκηση των περιοχών του κέντρου και η έλλειψη χώρων στάθμευσης.

Οι απόψεις και οι επιθυμίες, τέλος, των γυναικών ως προς τις προοπτικές μετεγκατάστασης διαφοροποιούνται λόγω των διαφορετικών αντιλήψεων και του τρόπου ζωής τους αλλά και, κυρίως, εξαιτίας της διαφορετικής αξιολόγησης των οικονομικών δυνατοτήτων τους. Η μετακίνηση σε καλύτερη περιοχή δεν αποτελεί βέβαια για όλες μια επιθυμητή επιλογή. Η οικειότητα με την περιοχή ανάγεται σε ισχυρό παράγοντα για την επανεπιλογή της στη μελλοντική στεγαστική διαδρομή. Ορισμένες, ωστόσο, αν και συνδέονται με ανάλογη οικειότητα με την περιοχή θα επιθυμούσαν τη μετεγκατάστασή τους σε ένα καλύτερο οικιστικό και πολεοδομικό περιβάλλον στο βαθμό που η οικονομική τους προοπτική επέτρεπε μια τόσο σημαντική βελτίωση.

3. Συμπεράσματα

Η ανάλυση της εστιασμένης συζήτησης με ομάδα μεταναστριών αναφορικά με τις συνθήκες στέγασης και διαβίωσης τους στο νέο οικιστικό και κοινωνικό περιβάλλον της χώρας μετανάστευσης, ανέδειξε ένα πλέγμα προβλημάτων που επηρεάζουν τη δυναμική της κοινωνικής ένταξης. Αναλυτικότερα:

Η πρόσβαση στη στέγαση, καθώς και η ποιότητα των στεγαστικών συνθηκών (δείκτες πυκνοκατοίκησης, θέση κατοικίας στο κτήριο κ.λπ.) συναρτώνται με την εργασιακή ασφάλεια και την επίτευξη νομικής ένταξης, ενώ βελτιώνονται με το χρόνο και τη διάρκεια παραμονής.

Οι επισφαλείς συνθήκες εργασίας και νομιμότητας που ισχύουν τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης στη χώρα μετανάστευσης καθιστούν ευάλωτους τους/τις μετανάστες/-στριες στις επικρατούσες συνθήκες «αγοράς κατοικίας». Η πρόσβαση στην κατοικία κατά την πρώτη περίοδο εγκατάστασης είναι, βασικά, συνώνυμη με την πρόσβαση σε κατοικία χαμηλού ενοικίου και χαμηλών στεγαστικών προδιαγραφών, ενώ δεν αποκλείεται η έκθεση σε συνθήκες ακραίας περιθωριοποίησης και υψηλού κινδύνου αποκλεισμού.

Η νομική και επαγγελματική ένταξη κατά τη μεταναστευτική διαδρομή, καθώς και η αύξηση του χρόνου παραμονής διευρύνουν τις δυνατότητες πρόσβασης σε καλύτερης ποιότητας κατοικία. Για τις μετανάστριες η βελτίωση των στεγαστικών συνθηκών γίνεται αντιληπτή ως βελτίωση του δείκτη πυκνοκατοίκησης,⁷ ως μετάβαση σε υψηλότερο όροφο ή και ως μετάβαση σε περιοχή όπου δε διαβιούν μετανάστες/-στριες, και ταυτόχρονα συνδηλώνει καλύτερευση των όρων διαβίωσης στη χώρα μετανάστευσης. Η ικανοποίηση με την εξέλιξη των συνθηκών στέγασης προσλαμβάνει, μεταξύ άλλων, και μια συμβολική αξία δηλωτική της κοινωνικής ανέλιξης αλλά και της επιτυχούς έκβασης του μεταναστευτικού σχεδίου. Συνυπολογίζεται δε στις παραμέτρους που συμβάλλουν στην αίσθηση του «ανήκειν» στην ελληνική κοινωνία. Οι μελλοντικές στεγαστικές ανάγκες, στρατηγικές και προσδοκίες οριοθετούνται από την επισφάλεια της σημερινής οικονομικής κρίσης.

Οι δυσκολίες πρόσβασης σε κατοικία λόγω εθνοτικών/φυλετικών ή έμφυλων διακρίσεων μεταβάλλονται μέσα στο χρόνο και διαφοροποιούν τις δυνατότητες εύρεσης στέγης μεταξύ των διαφορετικών εθνικοτήτων.

Οι δυσκολίες πρόσβασης σε κατοικία που απορρέουν από εθνοτικές/φυλετικές διακρίσεις συνιστούν κρίσιμη παράμετρο στη διαδικασία κοινωνικής ένταξης των μεταναστών. Οι διακρίσεις διαφοροποιούνται απέναντι στις ποικίλες εθνικότητες, ενώ μεταβάλλονται και μετατοπίζονται μέσα στο χρόνο. Οι μεταβολές και μετατοπίσεις αυτές επηρεάζουν κάθε φορά τη θέση της εκάστοτε ομάδας στην ιεραρχία της «αγοράς κατοικίας». Η ισχυροποίηση της θέσης των μεταναστών/-στριών μέσω εργασιακής και νομικής ένταξης, και ένταξης των παιδιών τους στο εκπαιδευτικό σύστημα αποδυναμώνουν πρακτικές διακρίσεων και σε ζητήματα που αφορούν την πρόσβαση σε κατοικία. Αντίθετα, η εργασιακή και νομική επισφάλεια ενισχύει πρακτικές απόρριψης, ξενοφοβίας και εθνοτικών/φυλετικών διακρίσεων και οδηγεί, μεταξύ άλλων, σε ανασφαλή, ακατάλληλη διαβίωση σε συνθήκες, δηλαδή, ακραία υποβαθμισμένες ή ακόμη και περιθωριακές.

7. Καμούτσου Π. (2011) «Κεφάλαιο 7: Στέγαση» στο *Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα σήμερα*, FEMINT_GR, Πακέτο Εργασίας 2: Διενέργεια ποσοτικής Πανελλαδικής Έρευνας, Έκθεση αποτελεσμάτων, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Οι προκαταλήψεις και οι εθνοτικές/φυλετικές διακρίσεις εκ μέρους των γηγενών δεν ερμηνεύονται μονοδιάστατα, ως σαφείς και παγιωμένες ρατσιστικές αντιλήψεις της κοινωνίας υποδοχής, αλλά εξηγούνται και ως μεμονωμένες πρακτικές απόρριψης που προέχονται από όσους θεωρούν ότι οι μετανάστες θίγουν τα συμφέροντά τους, εν προκειμένω υποβαθμίζουν την ιδιοκτησία τους. Περιστασιακές αρνητικές ή παραβατικές συμπεριφορές μεταναστών συμβάλλουν στην αναπαραγωγή των στερεοτύπων και στην περαιτέρω ενδυνάμωση πρακτικών απόρριψης, διακρίσεων και αποκλεισμού.

Στη διαδικασία επιλογής ενοικιαστή, η έμφυλη διάκριση, που αναπαράγει εμφανή στερεότυπα ως προς τα φυλετικά χαρακτηριστικά, ευνοεί τις γυναίκες απέναντι στους άντρες. Υπογραμμίζεται, τέλος, ότι οι γυναίκες που εργάζονται ως εσωτερικές οικιακές βοηθοί κατά κανόνα νοιώθουν ευάλωτες σε ζητήματα έμφυλης διάκρισης, καθώς, συχνά, εκτίθενται σε συμπεριφορές σεξουαλικής παρενόχλησης.

Η πρόσβαση σε στέγη διευκολύνεται μέσω δικτύου γνωριμιών με Έλληνες εργοδότες/-τριες και με την πάροδο του χρόνου από την επίτευξη νομικής και κοινωνικής ένταξης.

Ο βαθμός και το είδος στήριξης από μέλη της οικογένειας ή συγγενείς επηρεάζει τη δυνατότητα πρόσβασης σε στέγη. Με την έννοια αυτή, οι μετανάστριες που έρχονται στην Ελλάδα με το καθεστώς της οικογενειακής επανένωσης αποφεύγουν σχετικά προβλήματα. Τα συγγενικά και εθνοτικά δίκτυα υποστηρίζουν και διευκολύνουν στο στάδιο της πρώτης εγκατάστασης παρέχοντας φιλοξενία ή εγγυώμενοι την αξιοπιστία των συγγενών ή ομοεθνών τους. Η στήριξη αυτή, ωστόσο, κρίνεται συχνά ελλιπής ή και αναποτελεσματική για την αντιμετώπιση εθνοτικών και φυλετικών διακρίσεων ή την αντιμετώπιση ακραίων συνθηκών στεγαστικής περιθωριοποίησης.

Η εργασιακή ένταξη και κατ' επέκταση τα κοινωνικά δίκτυα που συγκροτούνται γύρω από τον εργασιακό χώρο διευκολύνουν σημαντικά τις μετανάστριες που αναζητούν κατοικία. Ωστόσο, υπογραμμίζεται ότι, συχνά, η δυνατότητα πρόσβασης εξαρτάται από την καλή προαίρεση ή τη «φιλανθρωπία» του κάθε ιδιοκτήτη.

Η απόκτηση γης/κατοικίας στη χώρα καταγωγής είναι στόχος στον οποίο επενδύονται οι αποταμιεύσεις δημιουργώντας ποικίλες στερήσεις και περιορισμένες δυνατότητες κοινωνικής ένταξης.

Ως προς το καταναλωτικό αγαθό της κατοικίας διαμορφώνονται διαφορετικές στρατηγικές από την πλευρά των γυναικών και των οικογενειών τους, που σε συνδυασμό με την ιεράρχηση των συνολικότερων αναγκών και των προτεραιοτήτων για τη ζωή τους, επηρεάζουν τις συνθήκες στέγασης και διαβίωσης στη χώρα υποδοχής. Η προτεραιότητα μεγένθυσης της οικογένειας και εξασφάλισης της μόρφωσης των παιδιών φαίνεται να προτάσσεται σε σχέση με τη βελτίωση των στεγαστικών συνθηκών. Όταν, επίσης, στόχο του μεταναστευτικού σχεδίου αποτελεί η αποταμίευση για την απόκτηση στέγης, πρωτίστως στη χώρα καταγωγής και λιγότερο στη χώρα εγκατάστασης, τούτο συνεπάγεται, εκτός των άλλων στερήσεων, και παραμονή σε υποβαθμισμένες ή χαμηλής ποιότητας συνθήκες στέγασης.

Η εξασφάλιση στέγασης σε αντάλλαγμα υπηρεσιών φροντίδας συμβάλλει στην εξοικονόμηση χρημάτων και διευκολύνει την κοινωνική ένταξη τουλάχιστον κατά τη φάση της αρχικής εγκατάστασης.

Οι μετανάστριες που έρχονται έχοντας εξασφαλίσει εργασία ως εσωτερικές οικιακές βοηθοί αποφεύγουν τα αρχικά προβλήματα που αφορούν την πρόσβαση σε κατοικία και το κόστος που αυτό συνεπάγεται. Σε μερικές περιπτώσεις, η προσφορά στέγης για όλη την οικογένεια εκ μέρους των εργοδοτών/-τριών που συνυπολογίζεται ως αμοιβή σε είδος, αποτελεί κρίσιμη βοήθεια τουλάχιστον για ένα χρονικό διάστημα και επιτρέπει στην οικογένεια να κάνει σημαντική οικονομία στα έξοδα και να συγκεντρώνει τα χρήματα αυτά για τη βελτίωση της θέσης των μελών της στην Ελλάδα.

Στην περίπτωση των εργαζόμενων στον οικιακό τομέα ως εσωτερικών, η ποιότητα της προσφερόμενης συγκατοίκησης συνιστά παράλληλα και συνθήκη εργασίας που επηρεάζει τις δυνατότητες διατήρησης της εργασιακής θέσης.

Η διαμονή σε χαμηλού επιπέδου στεγαστικές συνθήκες, που ακραία εκδηλώνεται με την άρνηση παραχώρησης ιδιωτικού χώρου, νοημα-

τοδοτείται ως ταξική διάκριση στο πλαίσιο οργάνωσης των σχέσεων εργασίας. Σε πολλές περιπτώσεις η έλλειψη ιδιωτικότητας στο χώρο εργασίας δημιουργεί τις προϋποθέσεις ή εκθέτει σε κίνδυνο για σεξουαλική παρενόχληση. Οι εργαζόμενες στον οικιακό τομέα, συχνά, αδυνατούν να υπερασπιστούν τον εαυτό τους, όταν παραβιάζεται η αξιοπρέπειά τους, και ωθούνται σε παραίτηση και απώλεια της θέσης εργασίας.

Η οριοθέτηση ορισμένων γειτονιών σε μια περιοχή ως κατοικημένων από «ξένους» θεωρείται αρνητική εξέλιξη σε σχέση με την πορεία ένταξης των μεταναστριών και μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής.

Τα νοικοκυριά των μεταναστών εξ ανάγκης εγκαθίστανται σε περιοχές χαμηλού εισοδήματος και χαμηλών μισθωτικών αξιών. Κεντρικές περιοχές του Δήμου της Αθήνας με υψηλή προσφορά ενοικιαζόμενων διαμερισμάτων παλαιού αποθέματος και χαμηλών προδιαγραφών προσέλκυσε σημαντικό μέρος του μεταναστευτικού πληθυσμού. Η τάση γεωγραφικής συγκέντρωσης/γεινιάσης των ατόμων κοινής καταγωγής και εθνότητας, ιδιαίτερα στη πρώτη φάση ενσωμάτωσης σε μια νέα χώρα και πόλη όπου η κοινωνική δικτύωση και η αλληλοβοήθεια έχουν καθοριστικό ρόλο, περιορίζει τη διάσπαρτη εγκατάσταση και ευνοεί τη γεωγραφική συγκέντρωση των μεταναστών. Συγχρόνως, πρακτικές αλληλεγγύης μεταξύ των περισσότερο ευάλωτων ομάδων μεταναστών (π.χ. έγχρωμων) που ανακυκλώνουν αλυσιδωτά τα σπίτια, καθώς και η οικειότητα και η εκπαιδευτική διαδρομή των παιδιών ωθούν στην επανεπιλογή της ίδιας περιοχής κατά τη στεγαστική μετακίνηση. Υπογραμμίζεται, ωστόσο, ότι, όταν η ανθρωπογεωγραφία της συγκέντρωσης δημιουργεί «γειτονιές μεταναστών», ευνοείται ο κοινωνικός διαχωρισμός, η απομόνωση και περιθωριοποίηση των μεταναστών και δε διευκολύνονται πρακτικές κοινωνικής συμμετοχής, συμβίωσης και διαπολιτισμικής επικοινωνίας αλλά η περιχαράκωση της ετερότητας.

Η ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων συνύπαρξης και συμβίωσης στο κοινωνικό και οικιστικό περιβάλλον της γειτονιάς διευκολύνουν διαδικασίες κοινωνικοποίησης, διαπολιτισμικής επικοινωνίας και ένταξης και αποτρέπουν τον αποκλεισμό ή την περιθωριοποίηση.

Η δυναμική των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται στην κλίμακα του τοπικού χώρου/γειτονιάς αναγνωρίζεται και γίνεται αντιληπτή μέσα από ένα πλέγμα κοινωνικών πρακτικών σύγκρουσης, αλληλεξάρτησης, προσαρμογής, συνύπαρξης, ιδιοποίησης ή αποξένωσης, έχει διαφορετικές αναγνώσεις και μετασχηματίζεται στο χρόνο.⁸ Οι τρόποι που οι μετανάστες αντιλαμβάνονται και σημασιοδοτούν το χώρο τους είναι συνάρτηση παραγόντων όπως ο χρόνος άφιξης, ή ηλικία, το φύλο, η οικογενειακή κατάσταση, η κοινωνική πολιτιστική και οικονομική καταγωγή, καθώς και οι όροι νομικής και εργασιακής ένταξης στην ελληνική κοινωνία.⁹ Η διάρκεια παραμονής, η πολιτισμική συγγένεια ή διαφορετικότητα, η γλώσσα και ο διαφορετικός τρόπος πρόσληψης του «Άλλου» ως «Ξένου», αποτελούν ένα σύνολο παραγόντων που επηρεάζουν τη δυναμική των κοινωνικών σχέσεων, τόσο μεταξύ των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων όσο και μεταξύ μεταναστών και γηγενών.

Οι γυναίκες μετανάστριες εμπλέκονται στην καθημερινή ζωή και επιχειρούν, περισσότερο από τους άνδρες, να εξοικειωθούν με τη νέα οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ζωή στη χώρα μετανάστευσης (Βαΐου 2013). Συναλλάσσονται και επιδιώκουν την αποδοχή, την αναγνώριση, την επιβίωση και διαπραγματεύονται τη συνύπαρξη και συμβίωση με τους «ντόπιους». Συχνά, οι σχέσεις κυμαίνονται σε ένα φάσμα που εκτείνεται από την τυπικότητα και την ανεκτικότητα έως την απόρριψη και την επιθετικότητα, χωρίς να αποκλείονται και πρακτικές που διέπονται από ένα αλληλέγγυο και φιλικό κλίμα.

Η συνύπαρξη των ετεροτήτων στο δημόσιο χώρο κοινωνικής συνεύρεσης και αναψυχής, η συνύπαρξη στη «γειτονιά» αποτελεί αφορμή ποικίλων κοινωνικών και πολιτισμικών διαδράσεων και αντιδράσεων. Η γειτονιά και ο δημόσιος χώρος «μετατρέπονται» σε πεδίο όπου εκδηλώνονται πρακτικές ιδιοποίησης ή αποκλεισμού, και αναδύονται πρακτικές διακρίσεων λόγω εθνοτικής ή φυλετικής ετερότητας.

Η ανάγκη και η επιθυμία να διαμορφωθούν και να ενεργοποιηθούν σχέσεις συνύπαρξης, αποδοχής και αλληλοσεβασμού επιβεβαι-

8. Βαΐου Ντ. (2013) «Γειτονιές στο κέντρο της πόλης: αφηγήσεις και κλίμακες συνύπαρξης στην Κυψέλη», στο Μαλούτας Θ., Κανδύλης Γ., Πέτρου Μ. Και Σουλιάτης Ν. (επιμ.), *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ-Χαροκόπειο.

9. Πετρονώτη Μ. (1998), *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης. Κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*, Αθήνα, UNESCO/ΕΚΚΕ, Πλέθρον.

ώνεται ως σημαντική όψη της καθημερινής ζωής που συμβάλλει και διευκολύνει διαδικασίες διαπολιτισμικής επικοινωνίας και κοινωνικής ένταξης.

Προτάσεις για τη βελτίωση των πολιτικών ένταξης

Οι απόψεις των γυναικών μεταναστριών συγκλίνουν στα εξής συμπεράσματα:

- Η πολιτεία όσο και τα εθνικά δίκτυα ή οι οργανώσεις/σύλλογοι των μεταναστών οφείλουν να εμπλέκονται δυναμικά σε προβλήματα στέγασης ευάλωτων ομάδων μεταναστών, όπως, π.χ., οι νεοεισερχόμενοι φτωχοί ή μετανάστες χωρίς νομιμοποιητικά έγγραφα.
- Η πολιτεία οφείλει να διαθέτει οικονομικούς πόρους ώστε να διευκολύνει την πρώτη εγκατάσταση των μεταναστών και να αντιμετωπίζει, με την ίδρυση κέντρων υποδοχής, το οξύ πρόβλημα στέγασής τους.
- Ιδιαίτερα σημαντική θεωρούν την ενεργοποίηση όλων των εθνικών ομάδων μεταναστών, με ένα πνεύμα αλληλεγγύης και συνεργασίας, παράλληλα με την πολιτεία και προς την ίδια κατεύθυνση, για τη διευκόλυνση και επίλυση του στεγαστικού προβλήματος κατά την πρώτη εγκατάσταση.

Εν κατακλείδι, η βελτίωση των στεγαστικών συνθηκών και η εξασφάλιση αξιοπρεπούς διαβίωσης συντελούνται σταδιακά. Συναρτώνται με την εργασιακή ασφάλεια, τη νομική ένταξη, και την ένταξη των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα και συνδιαμορφώνουν την αίσθηση του «ανήκειν» στη χώρα παραμονής. Η επίτευξη αυτής της βελτίωσης προσλαμβάνεται ως κοινωνική ανέλιξη και επιτυχής έκβαση του μεταναστευτικού σχεδίου.

Σημαντικό ρόλο στη διαδικασία προσαρμογής και ένταξης διαδραματίζει η ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων μεταξύ «ξένων και ντόπιων». Σε αυτό οι γυναίκες μετανάστριες συμμετέχουν ενεργά και μάχονται καθημερινά για την προσαρμογή στο νέο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον ζωής τους. Όχι μόνο διαπραγματεύονται και νοσηματοδοτούν συνεχώς τους όρους επιβίωσης και διαβίωσης της οικογένειάς τους, αλλά και μέσα από τις καθημερινές πρακτικές επιχειρούν την εξοικείωση, την αποδοχή, τη συνύπαρξη και διαπολιτισμική επικοινωνία με τους «ντόπιους». Φορείς διπλής ταυτότητας και ταυτόχρο-

να «χωρίς ρίζες», λόγω της κοινωνικής απομάκρυνσης από τον τόπο καταγωγής τους, οι μετανάστριες υπερασπίζονται το νέο τρόπο ζωής στη χώρα μετανάστευσης, ενώ ταυτόχρονα επαναπροσδιορίζουν την ταυτότητά τους σύμφωνα με τις νέες επιλογές τους.

Βιβλιογραφία

- Αράπογλου Β., Σαγιάς Ι. (2008), «Διαδικασίες αστικής ανάπτυξης και χωρικά πρότυπα διαχωρισμού των μεταναστών στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας», *Γεωγραφίες*, 14, Αθήνα, σ. 24-45.
- Αράπογλου Β., Σαγιάς Ι. (2009), «Έμφυλες όψεις του χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα: Οικονομική αναδιάρθρωση, θηλυκοποίηση της απασχόλησης και μετανάστευση», στο Μαλούτας Θ., Εμμανουήλ Δ., Ζακοπούλου Ε., Καυτανζόγλου Ρ., Χατζηγιάννη Α. (επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου} Αιώνα*, Μελέτες- Έρευνες, τόμ. 9, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Βαΐου Ντ. (2013), «Δια-εθνικές καθημερινότητες στην πόλη: Επανεξετάζοντας έμφυλες σχέσεις και πρακτικές φροντίδας στις γειτονιές της Αθήνας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Β΄-Γ΄ 140-141, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Βαΐου Ντ. (2013), «Γειτονιές στο κέντρο της πόλης: αφηγήσεις και κλίμακες συνύπαρξης στην Κυψέλη», στο Μαλούτας Θ., Κανδύλης Γ., Πέτρου Μ., Σουλιώτης Ν. (επιμ.), *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ-Χαροκόπειο.
- Βαΐου Ντ., Καλαντίδης Α. (2011), «Πόλεις των “άλλων”»: Δημόσιος χώρος και καθημερινές πρακτικές», στο Αδηνενίδου Γ. (κ.ά.) (επιμ.), *Δημόσιος χώρος αναζητείται*, Πρακτικά συνεδρίου, Θεσσαλονίκη.
- Βαΐου Ντ., Καλαντίδης Α., Καραλή Μ., Κεφαλέα Ρ., Λαφαζάνη Ο., Λυκογιάννη Ρ., Μαρνελάκης Γ., Μονεμβασίτου Α., Μπαχαροπούλου Α., Παπασπημάκη Κ., Τούντα Φ., Φωτίου Θ., Χατζηβασιλείου Σ. (2007), «Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη: Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας», Αθήνα, L-Press και ΕΜΠ.
- Drydakis N. (2010), «Ethnic differences in housing opportunities in Athens», *Urban Studies*, 47(12), pp. 2573-2596.
- Εμμανουήλ Δ. (2013), «Η κρίση στο κέντρο της Αθήνας και η αγορά κατοικίας: Επανεξετάζοντας τις υποθέσεις της “υποβάθμισης” και της “εγκατάλειψης”», στο Μαλούτας Θ., Κανδύλης Γ., Πέτρου Μ., Σουλιώτης Ν. (επιμ.), *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ-Χαροκόπειο.

- Εμμανουήλ Δ. (2002), «Κοινωνικός διαχωρισμός, πόλωση και ανισότητες στη Γεωγραφία της Αθήνας: Ο ρόλος των μηχανισμών της αγοράς κατοικίας και οικιστικής ανάπτυξης (1980-2000)», *Γεωγραφίες*, τεύχ. 3, Εκδόσεις Εξάντας/Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, σ. 46-70.
- Εμμανουήλ Δ., Καριούτσι Π. (2013), (υπό έκδοση), «Στέγαση των μεταναστών και κοινωνική ένταξη: Εύρεση κατοικίας, στεγαστικές συνθήκες και χωροθέτηση - Μια προκαταρκτική επισκόπηση του διαθέσιμου υλικού», στο Μπαλούρας Δ., Τσίγκανου Ε. (επιμ.), *Μετα-ανάλυση ερευνών για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Καριούτσι Π. (2011), «Κεφάλαιο 7: Στέγαση», στο *Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα σήμερα*, FEMINT_GR, Πακέτο Εργασίας 2: Διενέργεια ποσοτικής Πανελλαδικής Έρευνας, Έκθεση αποτελεσμάτων, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Κανδύλης Γ. (2013), «Ο χώρος και ο χρόνος της απόρριψης των μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας», στο Μαλούτας Θ., Κανδύλης Γ., Πέτρου Μ., Σουλιώτης Ν. (επιμ.), *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ-Χαροκόπειο.
- Λιάπη Μ., Κόντου Μ. (επιστημ. συντον.) κ.ά. (2011), «Ποιοτικοί δείκτες ένταξης των μεταναστριών. Βιογραφικές συνεντεύξεις και ομάδες εργασίας συζήτησης με μετανάστριες», Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, Αθήνα, σ. 213, ΕΚΚΕ/Πάντειο/ΚΓΜΕ, Έκθεση Αποτελεσμάτων, Δράση 2.1/09: Εκπόνηση μελέτης με θέμα «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα».
- Λιάπη Μ. (2009), «Στρατηγικές κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών, περιορισμοί, επιλογές και προοπτικές», στο Βαΐου Ντ., Στρατηγάκη Μ. (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Μαλούτας Θ. (2013), «Η υποβάθμιση του κέντρου της Αθήνας και οι επιλογές περιοχής κατοικίας από τα υψηλά και μεσαία στρώματα», στο Μαλούτας Θ., Κανδύλης Γ., Πέτρου Μ., Σουλιώτης Ν. (επιμ.), *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ-Χαροκόπειο.
- Μαλούτας Θ. (2009), «Κοινωνική κινητικότητα και στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα: Μορφές διαχωρισμού σε συνθήκες περιορισμένης στεγαστικής κινητικότητας», στο Μαλούτας Θ., Εμμανουήλ Δ., Ζακοπούλου Ε., Κουταντζόγλου Ρ., Χατζηγιάννη Α. (επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου} Αιώνα*, Μελέτες-Έρευνες, τόμ. 9, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Μαλούτας Θ., Παντελίδου-Μαλούτα Μ., Βαρίκα Ε., Δοξιάδης Κ., Κανδύλης Γ. (2007), «Η απόρριψη του “άλλου” ως τρόπος αντιμετώπισης της ετερότητας. Επεξεργασία σχετικών δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής

- Έρευνας για την Ευρώπη και την Ελλάδα», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι., *Πολίτες- κοινωνία- πολιτική*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 63-98.
- Μαράτου-Αλιμπράντη Λ. (2010), «Η γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα. Τα ευρήματα της Πανελλήνιας Έρευνας του Κ.Ε.Θ.Ι.», Αθήνα, ΚΕΘΙ.
- Πετρονότη Μ. (1998), *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης. Κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*, Αθήνα, UNESCO/ΕΚΚΕ, Πλέθρον.
- Παρσάνογλου Δ., Πετράκου Η. (2010), « Νέοι και νέες μεταναστευτικής προέλευσης και πόλη: Χωρικός αποκλεισμός και μορφές αντίστασης», στο Γιαννακόπουλος Κ., Γιαννιτσιώτης Γ. (επιμ.) *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 139-161.
- Σταυρίδης Σ. (2002), «Κατοίκηση και ετερότητα. Πρόσφυγες και μετανάστες στην πόλη», στο *Αθήνα 2002: Απόλυτος ρεαλισμός*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού-ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ.
- Τσίγκανου Ι., Τζωρτζοπούλου Μ., Ζαραφωνίτου Χ. (2001), *Φύλο και κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες: Μελέτη*.